

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра філософії

**ПРАКТИКУМ З КУРСУ
„ЕТИКА”
для студентів першого курсу усіх спеціальностей**

Харків – 2010

Практикум з курсу „Етика” для студентів першого курсу усіх спеціальностей. / А.П. Алексеєнко, К.І. Карпенко, Л.О. Гончаренко, О.А. Марущенко, О.С. Руденко, Ю.С. Сіда, В.В. Дейнека, Л.І. Насонова. – Харків: ХНМУ, 2010. – 103 с.

Колектив авторів:

А.П. Алексеєнко – доктор філософських наук, професор, зав. кафедрою;

К.І. Карпенко – доктор філософських наук, професор;

Л.О. Гончаренко – кандидат філософських наук, доцент;

О.А. Марущенко – кандидат соціологічних наук, доцент;

О.С. Руденко – кандидат соціологічних наук, доцент;

Ю.С. Сіда – кандидат соціологічних наук, доцент;

В.В. Дейнека – асистент;

Л.І. Насонова – асистент.

Відповідальний за випуск – д.ф.н., проф. А.П. Алексеєнко

Тема 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕТИКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Ключові слова: етика, мораль, моральність, цінність, свобода, об'єкт науки, предмет науки, практична філософія, гуманність, життя і смерть, хвороба і здоров'я, сенс життя.

Актуальність теми. Сучасні тенденції розвитку суспільства неможливо уявити без існування знань з етики. Тому що етика вивчає, перш за все, мораль, за допомогою якої люди вчаться бути чуйними, толерантними, вільними тощо. Вона дає можливість усвідомити моральний досвід різних поколінь людства та власного народу, розвинути свій внутрішній світ, спонукає людину і майбутнього фахівця до морального самовдосконалення. Вивчення етики дозволяє виділити її серед інших гуманітарних дисциплін та визначити її значення та функції в сучасному українському суспільстві.

Загальна мета. Уміти визначити предмет і об'єкт етики, схарактеризувати мораль як об'єкт етики та проаналізувати зв'язок етики з іншими науками.

Конкретні цілі:

- розширити етичний кругозір;
- сформувати культуру етичного мислення;
- порівняти етику як «практичну філософію» та «теорію моральності»;
- проаналізувати генезис понять „етика”, „мораль”.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Етика як наука: предмет, структура, функції.
2. Основні завдання етики в сучасних умовах.
3. Взаємозв'язок моралі і права

1. Етика як наука: предмет, структура, функції

Етимологія терміну «етика», тобто його походження сягає глибокої давнини. Слово «етика» походить з давньогрецького слова «ethos», яке у різні часи мало різні значення. Спочатку воно означало місце перебування, спільне житло, потім — звичай, темперамент, характер, стиль мислення, а також усталену природу якогось явища.

Вважається, що термін «етика» ввів Аристотелю для позначення особливої групи людських чеснот — мудрості, мужності, помірності, справедливості тощо — відрізняючи їх від добродійностей розуму. Науку про етичні чесноти (особистісні якості), достоїнства характеру людини Аристотель назвав *етика*. Так у IV ст. до н. е. етична наука дістала свою назву, яку носить і сьогодні.

За аналогією, у латинській мові від терміна *mos* (*moris*) — крій одягу й мода, звичай і порядок, вдача і характер людини — давньоримський філософ Цицерон (106 - 43 рр. до н. е.) утворив прикметник — «моральний», тобто такий, що стосується характеру, звичаю. І в IV ст. до н.е. виникає термін мораль.

Спочатку значення термінів «етика» й «мораль» в основному збігалися. Пізніше, мораль стали розуміти як реальні явища (звичаї суспільства, усталені норми поведінки, оціночні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику почали розглядати як науку що вивчає мораль. Хоча у повсякденному слововживанні цієї різниці у значенні не завжди дотримуються. Ми говоримо про «етику вченого» або «медичну етику», маючи на увазі певні принципи поведінки вченого, лікаря, тощо; ми можемо засуджувати ті чи інші вчинки за «неетичність». Така термінологічна розпливчатість зумовлена тим, що між мораллю як реальним явищем і етикою як наукою про нього, по суті, не існує чіткої межі; хіба ж, обираючи лінію поведінки, ми не керуємося, хай навіть не усвідомлено, певними загальними настановами й уявленнями, не намагаємося якось обґрунтувати свій вибір? А це вже царина етики. Та незважаючи на цей взаємозв'язок теорії і практики, етика зберігає значення науки, а мораль — реального явища, предмета дослідження цієї науки.

Лишилось з'ясувати значення такого терміну як «моральність». Поняття «мораль» і «моральність» часто ототожнюються, і для цього є достатньо підстав. У сучасній літературі за ними закріплюються, наслідуючи німецького філософа Гегеля, розуміння моралі як форми суспільної свідомості, сукупності усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки, а моральності — як втілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках між нею та іншими людьми.

Отже, історія термінів дозволяє зробити висновок, що **етика — це наука про мораль (моральність).**

Етика — це вчення про мораль, що досліджує закономірності та принципи її виникнення, розвитку і функціонування, роль і призначення моралі у житті окремої особи і суспільства.

Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, сутності, місця і значення у розвитку людини і суспільства. У ній осмислюються, узагальнюються, систематизуються історичні форми моральності, аналізуються етичні доктрини, які прагнуть пояснити природу, закономірності розвитку, функції моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації і регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості.

Етика як наука виникла і розвивалася у межах філософії і розглядалася як практична філософія, або моральна філософія.

Найбільшими етиками в історії людства були Сократ (469-399 до н.е.), Платон (428-328 до н.е.), Аристотель (384-322 до н.е.), Сенека (4 до н.е. – 65 н.е.), Марко Аврелій (121 – 180), Августин Блаженний (354 – 430), Б. Спиноза (1632 – 1677), И. Кант (1724 – 1804), А. Шопенгауер (1788 – 1860), Ф. Ницше (1844 – 1900), А. Швейцер (1875 – 1965). Етикою займалися усі великі російські мислителі. Найбільш значні роботи з етики залишили св. Тихон Задонський (1724 – 1783), св. Феофан Затворник (1815 – 1894), Ул.С. Соловйов (1853 – 1900), Н.А. Бердяєв (1874 – 1948), Н.О. Лосский (1870 – 1965). Світове значення придбали моральні ідеї Ф.М. Достоевського і Л.Н. Толстого. На розвиток моралі й етики величезний вплив привнесли ідеї моралістів, тобто людей нових моральних заповідей, що пропонують більш глибоке розуміння відомих моральних принципів. До числа

великих моралістів людства варто віднести Мойсея, Будду, Конфуція, Ісуса, Мухаммеда.

Структура етики як науки, чи структура етичного знання, включає шість змістовних блоків.

1. *Емпірична, або описова етика*, яка описує, констатує та аналізує вдачу, звичаї, моральні чесноти представників різних народів і народностей, соціальних груп і прошарків, різних спільнот, які й складають моральні стосунки у суспільстві на різних етапах його розвитку.

2. *Загальна теорія моралі, або філософські проблеми етики*, де мова йде про походження моралі, її сутність, структуру, специфіку, співвідношення моральної необхідності, свободи і відповідальності, моральні аспекти сенсу життя тощо.

3. *Нормативна етика* як зведення вимог, приписів суспільства і стереотипів поведінки особистості, її моральних якостей, які відповідають суспільним моральним нормам.

4. *Теорія морального виховання, або педагогічна етика*, яка забезпечує засвоєння індивідами встановлених моральних зразків поведінки.

5. *Професійна етика*, яка покликана описати й обґрунтувати особливості моралі різних професійних груп, виходячи зі специфіки їхньої діяльності.

6. *Історія етичної думки*, яка демонструє, як утворюється коло етичних проблем, як змінювались способи постановки проблем, підходи до їх вирішення, як поглиблювалось розуміння природи моралі, її призначення і функції у житті суспільства, а також закономірностей її розвитку і функціонування.

Етика як наука має свій понятійно-категорійний апарат. Такі поняття як «вдача», «вчинок», «моральна норма», «моральний принцип», «моральний ідеал», «оцінка» тощо вживаються і змістовно розкриваються переважно в етиці. До етичних категорій належать «добро» і «зло», «обов'язок» і «совість», «честь» і «гідність», «справедливість» і «відповідальність», «моральний вибір» і «моральний конфлікт», «сене життя» і «щастя», «товариськість», «дружба», «любов» тощо. У них розкриваються найістотніші властивості моральної реальності.

Етика як наука виконує низку **функцій**. Головними серед них є: описова, ціннісно-орієнтаційна та функція вироблення етичних знань, які реалізуються в єдності, а їх розмежування має умовний характер.

2. Основні завдання етики в сучасних умовах

Кризові явища, пов'язані з розвитком існуючої цивілізації, глобальні проблеми (екологічні, демографічні, проблеми війни і миру, голоду, хвороб, культури тощо) можуть бути вирішеними людьми з гуманістичними орієнтирами, які прагнули будувати світ і своє життя на загальнолюдських моральних цінностях. За таких обставин зростає роль морального чинника в усіх сферах життєдіяльності суспільства і людини. В різні часи існувало немало чинників, які обмежували або за допомогою яких обмежувалася дія морального чинника. Зокрема, це сфери політики, права, економіки, інші напрями духовного життя. Тому за сучасних умов етичні знання стають важливим чинником розвитку духовної культури суспільства і морального світорозуміння особистості, а до етики як науки ставляться нові вимоги. Сьогодні інтерес до

вивчення моралі виявляють соціологи, політологи, правознавці, що посилює вимоги, які ставляться до етики — послідовно впроваджуючи свій специфічний підхід до вивчення моралі, виявляти її власну природу, специфіку і роль у житті людини, закономірності функціонування і розвитку, джерело походження моральних цінностей. Усе це має важливе значення як для самої етики, так і для того, щоб підкріпити інші науки, які мають справу з мораллю, науковим розумінням її особливостей, а також для координування досліджень моралі соціальними і Етика покликана допомогти сучасній людині осмислити життя в усій його багатозначності та глобальності, розширити горизонти індивідуального сприйняття світу, вводячи у нього широкі соціоморальні, гуманітарні критерії оцінки усього, що відбувається, показати зв'язок сучасного з минулим і майбутнім.

Перед етикою постають завдання, пов'язані з аналізом морального життя у сучасному суспільстві, з обґрунтуванням моральних цінностей, ідеалів, моделей поведінки, міжособистісних стосунків, узагалі нормативної етики.

Також актуальною залишається проблема формування моральної культури суспільства й особистості. Завдання етики в сучасному суспільстві полягають в адаптації людини протягом її життя до швидких і кардинальних змін цивілізації, що виражається у трьох напрямках:

1. звільнити свідомість від лишніх забобонів, пережитків і непотрібних обмежень;
2. виокремити, обґрунтувати і закріпити моральні цінності необхідні для нормального існування і розвитку людства.
3. створити шляхи впровадження в життя вищезазначених цінностей.

3. Взаємозв'язок моралі і права

Коли йдеться про мораль і право, то ми можемо говорити про спільні риси цих двох явищ, відмінні риси, їх взаємозв'язок та взаємовплив.

Спільні риси. Передусім, право і мораль мають одну природу і є різними формами (проявами) духовного життя людства. Крім того, право і мораль є регуляторами суспільного життя, тобто різними видами соціальних норм. Характерними рисами обох видів норм є також їх історична, політична, соціальна, економічна і культурна обумовленість. Але основна їх подібність полягає в тому, що метою регулювання ними суспільних відносин є досягнення справедливості у відносинах між людьми, що забезпечує нормальний прогресивний розвиток як кожної людини зокрема, так і цілого суспільства.

І мораль, і право виникають для задоволення суспільної потреби у підтримці стабільності й цілісності суспільства. Вони несуть у собі сукупність відносно стійких вимог, норм, приписів, правил, які виражають суспільну волю, історичну необхідність, де закладені уявлення про добре, справедливе, належне. І мораль, і право намагаються охопити практично всю сукупність суспільних відносин, але це вдається їм по-різному, специфічно.

Відмінні риси.

1. Основною відмінною рисою є те, що право регулює тільки зовнішню поведінку людини (наприклад, злочином може бути визнане тільки діяльність або бездіяльність). Оскільки за думки, плани, ідеї вчинити злочин особа не несе

кримінальної відповідальності. В той же час мораль регулює не тільки зовнішню поведінку, але передусім механізм його дії спрямовується на встановлення внутрішніх цінностей, вартостей, усвідомлення добра і зла, справедливості, через які людина добровільно виконує вимоги норм моралі.

2. *За охопленням суспільних відносин.* Специфіка моралі пов'язана з її всепроникаючим характером (присутністю в усіх без винятку сферах і видах життєдіяльності людини). Приписи моралі носять універсальний, всюдисущий, загальнолюдський характер і застосовуються у будь-яких життєвих ситуаціях. Моральні вимоги завжди формуються як всезагальні, універсальні, вони для всіх і конкретно для кожного. Мораль регулює стосунки людей з приводу суспільних, приватних і інтимних рівнів життєдіяльності, тоді як право обмежується регулюванням тільки тих соціальних відносин, що мають найбільший суспільний інтерес (захист життя людей, їх власності, матеріальні, майнові, трудові, сімейні відносини тощо), і не втручається у стосунки товариськості, дружби, кохання й інші сфери духовного та інтимного життя людей, їх думки, почуття.

3. *За способом вираження і забезпечення.* Юридичне право має офіційний, закріплений соціальними інституціями (інституційний) характер. Воно виникає набагато пізніше моралі, разом з державою, спирається на її силу та авторитет. Норми права мають офіційно-обов'язковий характер, їх виконання забезпечується, якщо це необхідно, органами державної влади примусово аж до застосування сили. Цінності моралі (норми, вимоги, приписи, правила, оцінки, принципи, ідеали, уявлення про добре, зло, справедливе тощо) не мають такого інституціоналізованого характеру, вони підтримуються силою громадської думки та особистими переконаннями людей, їх совістю. Вони можуть, якщо це потрібно, підтримуватись і правовою нормою, і авторитетом держави.

4. *За ступенем деталізації норм.* Юридичне право — це чітко сформульовані однозначні норми, писані, де виражена воля законодавця. У них формально закріплені, зафіксовані права та обов'язки громадян. Мораль же спирається на письмово не оформлені вимоги (приписи, повеління, заборони), які виникають стихійно у творчості людей і відбиваються у суспільній свідомості як потреби суспільного життя. Моральні цінності носять безособовий, анонімний характер, звернені до всіх і від імені всіх.

5. *За динамікою змін.* Юридичне право має більш консервативний, статичний, формальний характер, не завжди встигає за змінами у соціальних процесах. Воно може гальмувати процеси оновлення суспільства. Діючі закони можуть не відповідати суспільним потребам та інтересам, але не можуть бути змінені без законодавця. Мораль як неформалізований, ідеальний феномен, є більш динамічним, гнучким регулятором.

Взаємовплив права і моралі. В основному сфери дії норм моралі і права перекривають одна одну або мають тотожний зміст (наприклад, заборона вбивства). Але крім того, вони взаємодоповнюють одне одного (мораль дає внутрішню мотивацію, закон примус для виконання). Більше того, деякі дослідники заявляють, що правова норма живе тільки завдяки її моральному змісту. Як тільки такий зміст зникне, правова норма перестане існувати де-факто. Цим пояснюється така велика кількість „пустих” законів. Тому право зацікавлене в збереженні моральних цінностей, які його живлять.

Взаємовплив моралі і права може виражатися в таких формах: переростання правової норми в норму моралі (юридичне переслідування відьом переросло в моральне засудження гадань тощо), і навпаки (наклепництво), перетворення правової норми в аморальну (рабство), і крім того, між моральними і правовими нормами може виникнути конфлікт.

На останньому зупинимось детальніше. Зокрема існують такі відносини, які схвалюються суспільством і забороняються правом (батько-син), і навпаки (кредитор). Особливої ваги конфлікт правового і морального виявляється в тоталітарній державі між законодавством цієї держави (наприклад, про заборону приватної власності) і природними цінностями людини. Єдиний шлях виходу з цього конфлікту у зміні законодавства, наданні йому морального змісту, пристосуванні його до потреб людини.

Цільові навчаючі завдання:

1. „Етика як філософія переконань” (І. Кант). Як Ви розумієте це висловлювання? Поясніть свою відповідь.

2. „Кожне класичне самовираження культури, яке свідчить про певну етику, є доведений до пластичного вираження прообраз людської поведінки” (Г.Гессе). Чи згодні Ви з цим твердженням? Аргументуйте свою відповідь.

3. Етика, згідно Ф. Ніцше, втратила свою правдивість саме тому, що взяла поняття добра і зла не із арсеналу ідей людини про сутність її життя, а вигадала їх сама для того, аби зберегти окремих індивідів у підкоренні колективу. Чи можна погодитись із такою точкою зору? Обґрунтуйте свою відповідь.

4. „Етика – безмежна відповідальність за все, що існує” (А. Швейцер). Розкрийте сутність цього висловлювання.

5. Об’єктом вивчення етики як філософської науки є:

- a. правила та санкції
- b. соціальні цінності
- c. правила гарної поведінки
- d. мораль

6. Визначте відповідність:

<i>Критерії визначення етичних концепцій</i>	<i>Етичні концепції</i>
Задоволення, радість	Евдемонізм
Вдосконалення	Гедонізм
Задоволення природних спонукань	Неотомізм
Щастя	Евфоризм
Користь	Етичний натуралізм
Досконалість	Утилітаризм
Сходження до чистого буття	Перфекціонізм

7. Чи можна вважати «Золоте правило етики» універсальним? Спробуйте застосувати «золоте правило етики» в таких ситуаціях:
- два комерсанти домовляються про майбутню угоду
 - вимушена допомога знайомому в невідгідний для Вас час
 - Вас обікрали
 - на ринку Ви побачили, як у торговця вкрали кілька яблук
 - у Вас за спиною Вам «перемивають кісточки»
8. Поясніть вираз: «Де сама справа за себе говорить, - слова ні до чого» (Цицерон). В чому суть цього виразу, якої форми благодійності він може стосуватися і чи стосується взагалі?
9. В даосизмі закликається робити добро всім: і злим і добрим. Чому? Чи згодні Ви з таким закликком? Спробуйте обґрунтувати його з точки зору благодійності.

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

- У чому різниця між етикою як “практичною філософією” та етикою як “теорією моральності”?
- Поясніть сенс наступних понять: “етика”, “мораль”, “моральність”.
- Яке місце займає етика в системі філософських та гуманітарних знань?
- На які основні етапи поділяється історія етичної думки?
- У чому особливості етики як науки?
- Які основні завдання етики в сучасних умовах?
- Що є предметом та об’єктом етики?
- У чому різниця між науками, вивчаючими мораль? Як виникли терміни «етика» та «мораль»?
- У чому сутність золотого правила моральності?
- У чому сутність моральної оцінки?
- У чому сутність моральної поведінки?
- Як співвідносяться між собою знання та поведінка у моралі?

Теми рефератів:

- Моральні цінності у сучасному українському суспільстві.
- Співвідношення моралі та права.
- Співвідношення моралі та звичаїв.
- Мораль і соціальна диференціація суспільства.
- Етичні проблеми національних відносин.
- Етика та інші науки про мораль.
- Методологічні принципи етики.
- Значення етики для сучасної освіти.

Література:

- Аболина Т.Г. Исторические судьбы нравственности (философский анализ нравственной культуры). - К., 1996. - 196 с.
- Аристотель. Никомахова етика // Аристотель. Соч. в 4 т. - М., 1984. - Т.4. - С. 54-77.

3. Бердяев Н.А. О назначении человека. - М., 1993. - С.20-37.
4. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность. (Философские раздумья о жизненных проблемах) // Этическая мысль: научно-публицист. чтения. - М., 1990. - С. 16-57.
5. Гусейнов А.А. Введение в этику. - М.: МГУ, 1985. - 208 с.
6. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика: Учебник. - М.: Гардарики, 2002. - С.9-40.
7. Гусейнов А.А., Ирлитц Г. Краткая история этики. - М., 1987. - 589 с.
8. Дробницкий О.Г. Понятие морали: Историко-критический очерк. - М., 1974. - С. 3-23, 214-228.
9. Етика: Навч. посібник / В.О.Лозовой, М.І.Панов, О.А.Стасевська та ін.; за ред.проф. В.О.Лозового. - К.: Юрінком Інтер, 2002. - С.5-13.
10. Етика: Навч. посібник / Т.Г.Аболина, В.В.Єфименко, О.М. Лінчук та ін. - К.: Либідь, 1992. - 328 с.
11. Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. Этика: Уч. Пособие и Практикум. - Минск, 1997. - 320 с.
12. Золотухина - Аболина Е.В. Современная этика: история и проблемы: Учебник для вузов. - Ростов-на-Дону, 1998. - 448 с.
13. Кропоткин П.А. Этика. - М., 1991. - С.22-35.
14. Малахов В.А. Этика: Курс лекцій: Навч. посібник. - 3-тє вид. - К.: Либідь, 2001. - С.15-40.
15. Рікер П. Етика і мораль // Рікер П. Навколо політики. - К., 1995. - С.269 - 283.
16. Словарь по этике // Под ред. И.С.Кона. - 5-е изд. - М.: Политиздат, 1983. - 445 с.
17. Степаненко В.Ф. Этика в проблемних і аналітичних задачах: Навч. посібник. - К., 1998. - 270 с.
18. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. - М., 1988. - С. 314-356.
19. Швейцер А. Культура и этика // Швейцер А. Благоговение перед жизнью. - М., 1992. - С. 83-108.
20. Шрейдер Ю.А. Этика: Введение в предмет. - М., 1998. - 271 с.
21. Этика: Словарь афоризмов и изречений / В.Н.Назаров, Е.Д.Мелешко (сост.). - М., 1995. - 335 с.

Тема 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ ДУМКИ

Ключові слова: благо, прекрасне, користь, чеснота, міра, щастя, евідемонізм, аскеза, гедонізм, апатія, атараксія, обов'язок, утилітаризм.

Актуальність теми. Формування чітких уявлень про природу, сутність, властивості й функціях етики неможливе без вивчення її історії. Знання культурно-історичних підвалин етичних вчень дозволить студентам ясніше зрозуміти проблеми сучасної етичної думки.

Загальна мета. Вивчити основні історичні етапи розвитку європейської етичної думки. Виявити наступність основних положень етики й зрозуміти їхню універсальну природу.

Конкретні цілі:

- розкрити сутність етичних норм;
- охарактеризувати етапи їх формування й еволюції;
- визначити основні проблеми етики й етапи їх подолання;
- виявити фундаментальний зв'язок етики й філософії;
- проаналізувати основні риси етичної думки, властиві різним культурно-історичним епохам.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Виникнення етики. Передетика.
2. Антична етика.
3. Християнська етика та етика Відродження.
4. Етика абсолютного обов'язку І. Канта.
4. Етика Нового часу (утилітаризм, волюнтаризм) і сучасна етика.

1. Виникнення етики. Передетика

Як система моральних норм етика є невід'ємною частиною людства як колективного виду. Тією чи іншою мірою етика існує на всіх стадіях розвитку людства, зовні проявляючись у різних формах людських установлень: звичаїв, релігійних норм, законів. Будь-яка усвідомлена дія людини по відношенню до будь-чого: стосовно іншої людини, природи або самого себе, несе моральне навантаження й може бути оцінене з позиції моралі.

Таким чином, говорити про виникнення етики можна тільки в частині її становлення як об'єкта знання. У якості самостійного напрямку наукових досліджень етика існує з часів класичної грецької філософії.

Етичні мотиви існували вже в роботах найдавніших грецьких авторів від Гомера й Гесіода до раних філософів, так званих досократиків. Однак їхні етичні погляди не носили характеру цілеспрямованої побудови етичної теорії, а були включені в канву загальносвітоглядних ідей.

Перші спроби виявлення й узагальнення моральних процесів виявляються в роботах піфагорійців, Анаксимандра й Геракліта. У цей час формуються загальні підходи теоретичного пізнання світу; приватні життєві ситуації співставляються

із загальними правилами, що стало основою для формування нормативної поведінки.

Предметом етичних міркувань ранніх філософів виступає проблема співвідношення індивідуальної волі й суспільного добра, підпорядкування існуючого такому, що має бути. Розвиток полісної культури тягне встановлення нового типу соціальних відносин, що докорінно впливають на формування теоретичної самосвідомості, у рамках якої й формувалася етика.

Для грецької філософії характерною є ідея проєкції законів макрокосму на мікрокосм. Проблема співвідношення частин і цілого стає основною проблемою античної філософії. Завдання практичної філософії зводиться до знаходження методів для досягнення гармонії між макро- і мікрокосмом. У рамках даного завдання передбачається існування єдиного універсального світоустрою, доступного для осягнення розумом людини. Знаючи світовий порядок – логос, людина може згідно з цим законом змінити свої внутрішні якості – етос.

У рамках уявлень про душу було сформоване поняття «чесноти», що є серединою між двома крайностями: надлишком і нестачею. До етики належать також поняття «міри» і «щастя».

Міра – це оптимальний ступінь будь-якої якості душі. Проблема досягнення балансу між крайностями розглядалася античними філософами в рамках антитези розуму й почуттів. Останні незмінно тягнуть людину до надлишку або нестачі тих або інших властивостей душі. Отже, досягнення чесноти можливо винятково через установлення контролю розуму над почуттями. Розум виступає як керівний початок душі. Він потребує безперервного тренування в справі пошуку дійсного знання – мудрості.

Щодо щастя в прадавній період було сформовано два протилежні погляди або шляхи досягнення. Перший – героїчний, що передбачав подолання людських можливостей і прагнення до ідеалу боголюдини. Під щастям, традиційно для героїчного епосу, розумілося досягнення досконалості, вищої майстерності й слави. Наприклад, для воїна щастя в здійсненні небувалих військових подвигів, гідних бути оспіваними аедами (аед – професійний виконавець епічних пісень). Розум у цьому випадку був необхідний для вибору оптимального шляху досягнення мети. Другий – шлях міри, заснований на смиренності тілесності й розвитку розуму. Щастя – шлях мудреця, воно недоступне людям непричетним мудрості.

У докласичний період суспільно-регулятивні механізми полісного суспільства були ще не досить сформовані й моральні норми сприймалися суспільною свідомістю як безумовні встановлення, що є частиною світоустрою, подібно законам руху небесних світил. Чеснота належала не до моральності, а до способу світосприймання й була формою цільової життєвої установки. Якості людської душі оцінювалися по здатності особистості протистояти зовнішньому світу. Разом із тим у цей період закладаються уявлення про форми й способи суспільних відносин на основі людських, а не божественних установлень, тобто законів, соціальних і правових норм.

2. Антична етика

До середини V в. до н.е. після перемоги греків у греко-перських війнах починається розквіт грецьких полісів. Завершується розкладання родоплемінного ладу. Чеснота здобуває вже не героїчні, а цивільні риси. Індивід повинен опікуватися не племенем або родом, а міською громадою, члени якої не пов'язані родинними узами. Основним центром розвитку культури, мистецтва й науки стають Афіни. Саме в Афінах, з їхнім демократичним устроєм, сформувалися найбільш сприятливі умови для розвитку нових форм соціальних відносин, заснованих на загальній цивільній рівності. Цивільні права забезпечувалися відповідною законодавчою базою. Загальна участь громадян у прийнятті державних рішень спричинила значне загострення протиріч приватних і суспільних інтересів, що потребувало вироблення єдиних морально-етичних норм, що забезпечують легітимність прийнятих рішень. Моральне обличчя громадян набуває великого значення для успішності в суспільних справах. У Платона в «Протагорі» читаємо наступне: «Коли ж справа стосується справедливості й інших цивільних чеснот, отут навіть якщо людина, відома своєю несправедливістю, раптом стане сама про себе говорити всенародно правду, то таку правдивість, яку в іншому випадку визнавали розважливістю, усі вважатимуть божевіллям: адже існує думка, що кожний, який би він не був насправді, повинен проголошувати себе справедливим, а хто не прикидається справедливим, той несповна розуму».

З розшаруванням суспільства особисті інтереси все більше починають превалювати над суспільними, що веде до ослаблення суспільної моралі. Моральні норми набувають умовного характеру й підмінюються зовнішніми атрибутами моральності.

Про конвенціональний характер людських установлень уперше заговорив Геракліт Ефеський, а в найбільш повній мірі розкрили й обґрунтували цю тему софісти й атомісти.

Заслуга софістів полягає в кардинальній зміні напрямку дослідження людини. Колись філософи розвивали думку від космосу до людини. Софісти ж поставили людину в початок координат будь-якого пізнання. Протагорівське положення «людина є мірою усіх речей ...» переводить людське буття в особливу форму реальності, сформовану самою людиною. Закони природи, як і закони людського гуртожитку, установлюються людьми на рівні суспільної свідомості. Людство в процесі колективної діяльності встановлює різні конвенції, необхідні для координації спільних дій. Умовність людських установлень софісти демонструють на прикладах: «Скіфи вважали прекрасним, щоб голову, що відтяв у вбитої людини, носив перед кінською головою, а позолотивши й посрібливши кості, пив з них і робив узливання богам; у греків же, якщо хто це й зробив, то навіть і в житло його ніхто не захотів би ввійти. Массагети, убивши батьків, поїдають їх, а в дітей виявляється спорудженою чудова могила; у Греції ж, хто це зробив, ховається в дурному вигляді й повинен умерти, тому що скоїв потворне й жахливе». Для софістів моральні норми є лише формою примусу людей. Знання традицій і соціальних норм дозволяє прогнозувати поведінку людей у тій чи іншій конкретній ситуації. Одні люди вміють використовувати це знання у власних цілях, інші – ні.

Софісти натуралістичного крила радикалізують антитезу природа – мистецтво, вважаючи правильним те, що відповідає природним властивостям речей і людей, а неправильним – привнесене людським мистецтвом.

Етичні погляди Демокрита є наслідком і продовженням його атомістичної теорії. На думку Демокрита, прекрасне, справедливе, добродісне і т.ін. – це лише встановлені людьми найменування корисних для виживання властивостей людини, що дають життя й задоволення. Однак людина не знає меж задоволенню і зловживає ним. Шлях розуміння міри лежить через розум, що осягає природу Космосу й людини. Розум сам по собі вже моральна цінність, а мудрець – єдиний носій моралі, оскільки він здатний визначати міру в усьому, що веде до досягнення щастя.

Демокрит дає нове трактування щастя, яке, на його думку, є станом душі при внутрішньому самозадоволенні. Мудрець здатний постійно втримувати свій дух у стані безтурботного задоволення, позбавленого відтінку плотського задоволення. Такий стан він називав евтюмія (греч. *eutumia* – гарний настрій, достаток, радість) – це стан спокою, безтурботності й гармонії. Порушення стану безтурботності викликають пристрасті, що є причиною внутрішньої незадоволеності, що у свою чергу веде до страждання.

Релятивізм софістів у край негативно впливав на суспільну мораль, що призвело до вигнання софістів з Афін. У якості реакції на суб'єктивізм софістів можна розглядати учення Сократа й сократиків, а також Платона.

Саме Сократ зробив предметом свого дослідження моральні чесноти й намагався дати загальні визначення основним етичним поняттям, таким як «благо», «прекрасне», «чеснота», «користь», «щастя» тощо.

Етика Сократа заснована на уявленні про світовий розум (грец. *logos, nous*). Концепція світового закону, що одночасно є єдиним божеством Всесвіту, що керують світовим процесом, бере свій початок в ученні Геракліта. Сократ уважав, що світ існує на основі єдиного закону, через який себе проявляє божество. Світовий закон – це втілення вищого блага й усвідомлення цього закону є сенсом життя кожної людини й веде до щастя. Нещастя, викликані неправильними рішеннями й діями людей, пов'язані з незнанням того, як чинити правильно й згідно світового закону.

Етичний ідеалізм заснований на ідеї необоротності свідомості. Ця ідея виражена в Сократа в неявній формі через його уявлення про те, що людина, що досягла мудрості, тобто знання вищого світового порядку, усвідомлює всю повноту розумності й правильності світоустрою. Мудрець не може чинити неправильно, оскільки він знає, як чинити правильно.

Моральні принципи Сократ розумів як безумовні, оскільки вони випливають із божественного закону. Людські ж закони, на думку Сократа, є проявом і відбиттям вищого закону, втіленого в людському знанні, і обов'язкові до виконання.

Продовжуючи дослідження природи загальних понять, початі Сократом, Платон формулює свою теорію ідей – доконаних праобразів речей. Найважливішою із усіх ідей є ідея «блага», яка лежить в основі всього правильного й прекрасного. Однак залишається не розкритим Платоном питання про те, чи існують ідеї для «потворного» і «неправильного». І якщо таких ідей

немає, то яким чином можлива невідповідність чого-небудь «благу» і «прекрасному»?

На ранніх етапах своєї творчості Платон дотримувався гедоністичних поглядів, але після побудови ідеалістичної концепції він докорінно змінив свої етичні погляди. Безумовність етичних норм заснована в Платона на їхній ідеалістичній природі. На його думку, серед інших існує й ідея держави. Ця ідея може бути втілена в реальності завдяки правлінню філософів-мудреців, чиї душі найбільшою мірою наповнені пам'яттю про бачені в ідеальному світі ідеї. В ідеальній державі всі сфери життя громадян строго регламентовані й контролюються правителями. Особистість, за Платоном, може існувати тільки в колективі (тобто в державі). Особисті інтереси невід'ємні від інтересів суспільства, тому що із суспільством пов'язані всі духовні властивості людини. Індивідуальні тільки тілесні бажання, які необхідно пригнічувати або направляти в потрібне русло.

Згідно з уявленнями Платона про душу, що складається із трьох частин, усі люди повинні бути розділені на три стани відповідно до тем, яка частина душі переважає: розумний початок, лютий і пристрасний. Люди, у яких переважає розумний початок, повинні керувати – це філософи-правителі. Лютий початок персоніфікує мужність воїнів. Початок пристрасний властивий людям низького походження, що керуються тілесними відчуттями, – ремісникам і хліборобам. Справедливість і щастя, на думку Платона, полягає в тому, щоб кожний займався тією справою, яка призначена йому від природи у відповідності зі структурою його душі. Перехід зі стану в стан – вища несправедливість, що порушує природний порядок речей.

Аристотель увів у науковий обіг термін «етика» (від грец. *etos* –характер, склад душі). Він був першим систематизатором наукового знання свого часу. У філософії Аристотель виділив окремі частини: теоретичні (метафізика, логіка, фізика) і практичні (політика, етика).

Згідно з Аристотелем, моральність є придбаною якістю душі. Ми не народжуємося моральними від природи, а тільки здатними бути моральними. Будь-яка чеснота, на його думку – «похвальна придбана властивість душі».

Розуму Аристотель відводить два завдання: одне – пізнавальне (діаноетичне), друге – стримування пристрасностей (етична). Відповідно до функцій розуму виділяються й два типи чеснот: діаноетичні й етичні. Перші здобуваються в процесі освіти, а другі – у процесі виховання. До діаноетичних належать мудрість, кмітливість і розважливість. До етичних - мужність, помірність, щедрість, пишнота, великодушність, честолюбство, рівність, правдивість, люб'язність, дружелюбність і справедливість. Остання є найбільш важливою для спільного життя.

У справі виховання чеснот найважливішу роль відіграє приклад, який повинен подавати вчитель своїм учням. Для досягнення етичних чеснот необхідно встановити контроль розуму над пристрасностями. Чеснота взагалі розумілася Аристотелем як середина між двома протилежними вадами. Наприклад, мужність – це середина між безрозсудною хоробрістю й боягузством. Чесноти – не якості розуму, вони лише сполучені з розумом.

Рабство виправдовується Аристотелем як необхідний засіб для того, щоб вільні громадяни мали дозвілля, необхідне для саморозвитку. Крім того, за самою природою, одні люди створені для панування, інші – для підпорядкування.

Поняття евдемонізм (від грец. *eudemonia* – блаженство, щастя, процвітання) уведене в обіг Демокритом.

Евдемонізм – методологічний принцип етики, що виражає прагнення людини до щастя. Демокрит, Аристотель, кіренаїки, епікурейці, кініки й стоїки сповідували індивідуалістичний евдемонізм; Сократ і Платон – соціальний евдемонізм. Позитивний евдемонізм припускає прагнення до задоволення в тій або іншій формі.

Засновником Кіренейської школи був учень Сократа Аристип із Кірени. Основний сенс життя Аристип вбачав у задоволенні, тому що вважав його благом на противагу стражданню. Слідом за Демокритом і софістами Аристип уважав доступними розуму тільки афекти, створювані тілесними відчуттями. Причини самих відчуттів не доступні людському розуму. Задоволення, на його думку, свідчить про правильність дій людини, а страждання – про неправильність. Благо не може приносити страждання. Мудреця відрізняє від звичайних людей здатність панувати над своїми задоволеннями. Він насолоджується задоволенням, при цьому не потрапляючи в залежність. Він постійно контролює свій розум, звільняючи себе від переживань через події минулого або майбутнього. Зміст має тільки сьогодення, тому що тільки воно доступно почуттєвому сприйняттю. Найцінніші тілесні задоволення, тому що вони найбільш сильні й пов'язані з почуттєвим сприйняттям. Важливо уникати надмірного задоволення, яке може перейти у свою протилежність – страждання. У цьому полягає розуміння гедоністами міри.

На відміну від гедонізму Аристипа, Епікур (засновник школи «Сад Епікура») віддає перевагу не фізичним, а витонченим духовним задоволенням. Духовне задоволення розуміється епікурейцями близько до вчення Демокрита: мудрець повинен бути задоволений собою. Незадоволеність бажань – наймогутніше джерело страждань. Для зменшення кількості незадоволених бажань слід обмежувати себе в бажаннях, задовольняючи задоволенням тільки ті потреби, які не можна не задовольняти без шкоди для здоров'я, як фізичного, так і психічного. Від усіх інших потреб слід відмовитися, для чого людині необхідні розсудливість і мудрість. В епікуреїзмі атараксія – незворушність душі, вільної від зайвих бажань. Розум важливий тільки практичний. Вивчення логіки й фізики необхідно, на думку Епікура, лише для того, щоб осягнути етичні закони й звільнити людину від марновірств і страху перед стихією.

Негативний евдемонізм, на відміну від позитивного, передбачає не прагнення до задоволення, а відхід від страждання.

Кінізм – одна з найбільш значних сократичних шкіл, заснована учнем Сократа Антисфеном Афінським. Шкільна доктрина заснована на радикальному самообмеженні. До основних характеристик учення слід віднести крайній індивідуалізм, суб'єктивізм і натуралізм. Кініки сповідували аскесис – граничне обмеження потреб до необхідних для підтримки життя; апедевсію – звільнення від усіх норм суспільства (культурних, правових, етичних); і автаркію – повну незалежність людини від суспільства й сім'ї. Етика кініків заснована на

натуралізму й автаркії. Припустимо все, що природне, а всі штучні обмеження, що накладаються суспільством, повинні бути відкинуті. У стані самодостатності людина наближається до божества, яке теж ні від чого не залежить.

Етика стоїків близька кінічній, але не настільки радикальна в прагненні до самообмеження. Стоїки відходять від євдемонізму й прагнуть виявити універсальні загальні етичні закони, засновані на об'єктивному знанні. Стоїками створена найбільш складна в Прадавньому Світі етична теорія, що мала величезний вплив на римську культуру й на християнство. Засновником Стої був Зенон Кітійський, що вважав себе продовжувачем учення Геракліта Ефеського.

Згідно зі стоїчною доктриною, людина повинна прагнути до стану апатії (грец. безпристрасність, незворушність) – відчуженості від усіх афектів. Останні поділяються на чотири види: задоволення, відроза, потяг і страх.

Щастя визначається стоїками як свобода людини від зовнішніх обставин. Світовий процес заздальгідь визначений, і доля людини підпорядкована долі. Мудрець здатний протистояти долі, зустрічаючи всі її удари непохитно. Завдання розуму побачити неминуче й прийняти його.

Автори пізньої або Римської Стої, до яких належать Сенека, Епіктет і Марк Аврелій практично повністю зосередилися на етиці, а шкільна доктрина почала набувати рис народної релігії.

Філософські погляди кініків і стоїків у значній мірі вплинули на формування християнської догматики й етики, а також підготували ґрунт для поширення й утвердження християнства на території Римської імперії.

3. Християнська етика та етика Відродження

Основа християнської етики - тексти Священного Писання, а також їхнє тлумачення Батьками Церкви й пізнішими богословами.

В основі християнської моралі лежить антитеза моральний абсолют (Бог) – вільна воля, уражена гріхом (людина). Морально тільки те, що не суперечить обов'язку людини – любові до Господа й служінню Йому.

Золоте правило моральності, що виражає моральну основу християнства: «І так у всьому, як хочете, щоб з вами чинили люди, так чиніть і ви з ними, тому що в цьому закон і пророки» [«Нагірна проповідь»: Матф. 7, 12]. У рамках християнської доктрини розвинена й гранично радикалізована антитеза духовне – матеріальне. Доктринальна ідея християнства – примат моралі над буттям.

Мораль ототожнюється з любов'ю, яка виступає в християнстві в якості універсального морального підґрунтя буття, як в онтологічному, так і в соціальному його аспектах.

Буття – матеріальне втілення любові Господа. Втілення любові людини – самопожертва, через яку людська сутність наближається до своєї споконвічної, тобто непорочної, природи. Для зменшення можливих різночитань основного морального принципу, у християнстві вироблений звід формалізованих моральних заборон, відомих як «десять заповідей».

Для Відродження характерний відхід від панування теології й повернення до ідей античних філософів, зокрема до теорії «природного права» стоїків. Розвиваються теорії суспільного договору (Томас Гоббс «Левіафан»; Джон Локк

«Другий трактат про цивільне правління»; Жан-Жак Руссо « Про суспільний договір».

В етиці, як і в інших сферах людської діяльності, відбуваються спроби раціонального обґрунтування християнських світоглядних установок. В Англії розвивається теорія природної моральності (представники: Френсіс Бекон і Томас Гоббс). Природні закони доповнюють і підтверджують божественні. В основі етичної теорії лежить антитеза особистість – суспільство. Гоббс, відправляючись від аристотелівського визначення: «людина є політична тварина», визначає форму людського гуртожитку – «війна всіх проти всіх». У результаті загальної боротьби в суспільстві формуються моральні норми, релігія й позитивне право.

4. Етика абсолютного обов'язку І. Канта

Етичне учення Іммануїла Канта, в основному, викладене в «Критиці практичного розуму». В основі моральності – добра воля людини. Воля – це властивість розуму. Вона не має нічого емпіричного. Розум містить у собі апіорні ідеї Бога, волі й безсмертя душі. Згідно з Кантом, необхідно чинити так, ніби Бог і воля існують, незважаючи на їхню недовідність.

Основна антитеза морального учення Канта: воля – абсолютний закон. Моральність учинку визначається його мотивом. Моральним може бути тільки той учинок, який зроблений винятково з поваги до абсолютного закону. Іншого морального мотиву не існує.

Практичний розум — це совість, що керує нашими вчинками за допомогою максим (ситуативні мотиви) і імперативів (загальнозначущі правила). Імперативи бувають двох видів: категоричні й гіпотетичні.

Гіпотетичний імператив вимагає, щоб дії людини були корисними.

Категоричний імператив вимагає дотримання обов'язку.

Основним законом етики Кант проголосив категоричний імператив (вищий апіорний моральний принцип) – моральний закон, тобто внутрішнє веління, яке повинне бути формальним:

1) «чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом».

2) «чини так, щоб ти завжди ставився до людини й у своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети й ніколи не ставився б до нього, як до засобу».

3) «принцип волі кожної людини як волі, усіма своїми максимами, що встановлює загальні закони».

5. Етика Нового часу (утилітаризм, волюнтаризм) і сучасна етика

Теоретичне підґрунтя утилітаризму бере початок від античного евдемонізму. Термін «утилітаризм» (від лат. utilitas — користь, вигода) уведений Джоном Стюартом Міллем, послідовником основоположника теорії утилітаризму Джеремі Бентама. За своєю ідейною спрямованістю утилітаризм протилежний етиці обов'язку Канта. В основі утилітарної моралі – користь. Моральною є та поведінка, яка веде до користі людства. Ступінь корисності визначається рівнем переваги задоволення над стражданням. За формулюванням Бентама, морально те, що «приносить найбільше щастя найбільшій кількості людей».

Усі люди, згідно Бентаму, прагнуть до задоволення своїх бажань. Щастя або користь полягає в задоволенні, але за відсутності страждання, тобто щастя полягає в чистому, тривалому і безперервному задоволенні. І задоволення, і користь трактувалися Бентамом гранично широко: насолода – це будь-яка насолода, у тому числі чуттєва, користь – будь-яка користь, у тому числі вигода.

Фрідріхом Ніцше по-новому поставлена проблема етики. Етична установка Ніцше близька ідеям античних софістів. Радикальний декартівський сумнів Ніцше застосовує до моральних законів, як і до всього, що обмежує волю особистості. Розвиваючи ірраціональну онтологію А. Шопенгауера, Ніцше стверджує примат волі над розумом. Християнська мораль, як і саме суспільство, їй підпорядковане, оголошуються Ніцше інструментом слабких для захисту від сильних.

Мораль підрозділяється для Ніцше на два види: мораль панів і мораль рабів. Для пояснення природи рабської моралі Ніцше вводить поняття «ресентимент» (фр. – злопам'ятність, озлоблення). Цей термін Ніцше вводить для позначення складного психологічного комплексу, викликаного усвідомленням неможливості підвищити свій статус у суспільстві. Цей комплекс формується в результаті тривалого переживання таких емоцій як злість, сором і розпач, викликаних приниженням власної гідності й негативною самооцінкою особистості. Спогад і повторне переживання цих емоцій призводять до формування почуття заздрості й ненависті до більш успішних особистостей. Усвідомлення власного безсилля, нездатності реалізувати жагу помсти веде до формування альтернативної системи цінностей, у рамках якої сильний і слабкий міняються місцями.

Ніцше називає ресентимент уявлюваною помстою, помстою неспроможного, витиснутою ненавистю, вигадництвом зла. Це гнів, який не переходить у вчинок, а обертається всередину й стає формою самоотруєння душі. Співчуття і будь-яка жертовність розглядаються Ніцше як спадкоємна душевна слабкість. Слабкі особистості повинні бути принесені в жертву сильним для перетворення людства. Природний відбір повинен привести до влади тих, хто гідний її за своїми природними властивостями. Основна ідея моралі сильних може бути виражена в практичній установці «падаючого підштовхни».

Сучасна етика втратила властиву класичній етиці універсальність.

У теоретичній частині сучасна етика займається дослідженням сутності етичних категорій, таких як добро, зло, щастя, обов'язок і т.ін.

Сучасна прикладна етика розвивається у формі професійної етики різних сфер людської діяльності. Під впливом постмодерністських теорій почала розвиватись гендерна етика.

Цільові навчаючі завдання:

- 1. Як Ви розумієте висловлення Протагора «людина міра всіх речей ...» стосовно до етики?**
- 2. Прокоментуйте слова Ніцше: «Три перетворення духу називаю я вам: як дух стає верблюдом, левом верблюди і, нарешті, дитиною стає лев».**
- 3. (Іоан. 15:13) «Немає більше тієї любові, як якщо хто покладе душу свою за друзів своїх», - як ці слова Христа пов'язані з етикою інквізиції?**

4. Як Ви розумієте кантівське формулювання категоричного імперативу «вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людини й у своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети й ніколи не ставився б до нього як до засобу»?

5. Автором концепції етичного ідеалізму є:

- a. Сократ
- b. Платон
- c. Аристотель
- d. Кант

6. Автором «Нікомахової етики» є:

- a. Аристотель
- b. Демокрит
- c. Платон
- d. Епікур

7. Увів у філософську практику поняття «рессентимент»:

- a. Ф. Ніцше
- b. Дж. Бентам
- c. Сократ
- d. Протагор

8. Засновником утилітаризму є:

- a. Дж. Бентам
- b. Ф. Ніцше
- c. І. Кант
- d. Сенека

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю й самоконтролю:

1. У чому суть концепції евідемонізму?
2. Чому етика софістів антинормативна?
3. Назвіть основні етичні концепції античної Греції.
4. У чому суть гедоністичної етики?
5. Що таке аскеза?
6. Для чого необхідно прагнути до атараксії?
7. Розкрийте підстави кантівського категоричного імперативу.
8. Що таке «рессентимент»?
9. Які підвалини етики утилітаризму?
10. Охарактеризуйте стан сучасної етики.

Теми рефератів:

1. Етичний ідеалізм Сократа.
2. «Нікомахова етика» Аристотеля.
3. Християнська етика.
4. Гедоністична етика.
5. Етика утилітаризму.
6. Етика І. Канта.
7. Етика Ф. Ніцше.

8. Сучасна етика.
9. Медична етика.

Література:

1. Аристотель. Никомахова етика//Соч.: В 4 т. – М., 1976-1983.
2. Вундт В. Етика: исследование фактов и законов нравственной жизни. – СПб., 1887.
3. Гоббс Т. Человеческая природа//Соч.: В 2 т. – М., 1977. Т. 2.
4. Гусейнов А. А., Ирритц Г. Кратная история этики. – М., 1987.
5. Джафарли Т. М. Из истории домарксистской этики. – Тбилиси, 1970.
6. Диоген Лазртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., 1986.
7. Дробницкий О. Г. Понятие морали: историко-критический очерк. – М., 1974.
8. Иванов В. Г. История этики средних веков. – Л., 1984.
9. Иодль Ф. История этики в новой философии: В 2 т. – М., 1896-1898.
10. Кропоткин П. А. Этика. – М., 1990.
11. Марк Аврелий Антоний. Размышления. – Л., 1985.
12. Материалисты Древней Греции. – М., 1955.

Тема 3. СУТНІСТЬ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МОРАЛІ

Ключові слова: мораль, природа моралі, походження моралі, надприродне трактування, натуралістичні трактування, соціально-історичні трактування, сутність моралі, поведінка, норми, історичний розвиток моралі.

Актуальність теми. Мораль пройшла довгий історичний шлях розвитку, аби стати певним соціальним феноменом, яким вона є зараз. Дослідження природи, походження та розвитку моралі дозволяє краще зрозуміти її соціальну сутність.

Загальна мета. Розкрити сутність моралі через дослідження її походження та історичного шляху розвитку.

Конкретні цілі:

- пояснити сутність та специфіку моралі як соціального феномену;
- охарактеризувати ключові трактування походження моралі;
- проаналізувати історичне становлення моралі.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Мораль, її сутність та специфіка.
2. Природа та походження моралі.
3. Історичний розвиток моралі.

1. Мораль, її сутність та специфіка

Мораллю називають систему поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Це практично-оцінний спосіб відношення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з точки зору принципового протистояння добра і зла.

Мораль є особливою формою суспільної свідомості та вид суспільних відносин.

Мораль спирається не на силу й авторитет установ, що змушують дотримуватися конкретних норм, правил, приписів, а на свідомість – колективну та індивідуальну, на силу особистісного переконання, громадську думку, авторитет окремих осіб. Мораль через систему своїх вимог звертається до кожної людини.

Основу моралі становлять переконання, звичаї, традиції. Вона охоплює собою усі сфери соціального буття людини та є свідченням її певного рівня розвитку, духовної зрілості, характеру відносин з оточуючими і світом. Не можна не відзначити очевидну гуманістичну спрямованість норм моралі.

За своєю сутністю мораль є досить цікавим та суперечливим феноменом. Норми моралі формуються у наказовий спосіб, вказуючи на те, що саме повинно бути і яким повинно бути. Таким чином, мораль виступає певним примусом, втручанням у свободу людини, що саме по собі вже граничить з аморальністю.

Моральні норми мають доволі загальний характер, на відміну, скажімо, від правових норм, які часто регламентують поведінку людини дуже детально.

Моральні норми є найконсервативнішими: аби вони змінилися часто потрібні суттєві зміни у колективній та індивідуальній свідомості, а також чималий час.

Додержання моральних норм здійснює безпосередньо сама людина, а контролює цей процес суспільство, зокрема, за допомогою громадської думки та системи неформальних санкцій.

2. Природа та походження моралі

Питання про природу моралі та її походження завжди були дискусійними у науковій спільноті. Доречно виділити принаймні три різні позиції, кожна з яких оперує своїми аргументами.

1. Надприродне трактування, зокрема релігійне. Згідно цього підходу, мораль виникла кілька тисяч років тому, і вона має божественне походження. Кожен отримує її як у вигляді «природного морального закону» (внутрішнього), так і у вигляді богооткровенного (зовнішнього) закону. Головний феномен моралі – добро – тлумачиться як втілення божественної волі. Род людський аж ніяк не може бути істинним джерелом моралі, бо якби так було, людина установила б такі правила, які легко було б виконувати, тоді як справжня високоморальна поведінка потребує значних особистісних зусиль.

Таке трактування моралі підкреслює її універсальний, загальнолюдський характер, адже божественні приписи розповсюджуються на всіх людей без винятку, незалежно від їх статків або соціального походження. Проте надприродне трактування звужує роль людини у розвитку моралі до пасивного приймача, що має без будь-яких сумнівів «взяти» вже готову, довершену моральну систему.

Складними є й інші питання, що неминуче витікають з надприродного трактування. Якщо Бог усеблагий, то звідки береться зло? Чи творить Бог за законами Добра (у такому разі моральні закони вищі за Бога), або ж Добро встановлює сам Бог (тоді мораль є нічим іншим, як свавіллям, хай і божественним)?

2. Натуралістичні трактування. Прибічники цього підходу вважають, що мораль виникла мільйони років тому як просте продовження і ускладнення групових інстинктів тварин, що було необхідним для виживання виду в боротьбі за існування.

Це трактування може протистояти релігійному у випадку, коли природа береться як субстанція, що самостійно розвивається.

Своє чітке оформлення натуралістична теорія отримала у працях Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, П. Кропоткіна. Останній, наприклад, дійшов висновку, що моральне начало людини є нічим іншим, як розвитком інстинкту товариськості, властивого майже всім живим істотам. Ч. Дарвін зазначав, що багато почуттів і здібностей, якими пишаються люди, можна виявити і в тварин, серед них є й моральні почуття. На думку Г. Спенсера, у процесі еволюції мораль стала засобом пом'якшення боротьби егоїзму і альтруїзму, якими наділена жива природа, зокрема, людина.

До натуралістичних концепцій походження моралі відносять також **антропологічні**, в яких людині приписується певна незмінна природна схильність. Так, прихильники **евдемонізму** визначальним у людині вважають прагнення до щастя, досягнення якого і є сенсом життя та основою моральних вчинків. Згідно іншої антропологічної теорії – **гедонізму** – людина від природи має потяг до насолод, що виступають як вище благо і критерій людської поведінки. Добром є те, що приносить насолоду, а злом – те, що спричиняє страждання.

Натуралістичні трактування завжди критикувалися за так званий редукаціонізм – спробу звести вище (моральні стосунки між людьми) до нижчого (поведінці тварин, вроджених інстинктів). Проте не можна не відзначити, що цей підхід зайвий раз підкреслює важливість біологічних передумов виникнення моралі, роль біологічних факторів у повсякденній поведінці людини та розвитку людської цивілізації.

3. Соціально-історичні трактування. Серед прибічників соціально-історичного підходу до походження моралі слід, передусім, згадати Арістотеля, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббса, М. Вебера, Е. Дюркгейма. Мораль виникла як реакція на соціальну потребу в узгодженні, регулюванні й координації процесів взаємодії, виробництва, відтворення суспільного життя в нових умовах розвитку родоплемінного ладу – цю головну тезу так чи інакше поділяють усі представники згаданого ідейного табору.

Окремо слід відзначити позицію марксистської етики, згідно якої мораль історично виникла як регулятор перших колективних трудових відносин. Саме колективна праця створила людину такою, якою вона є, ставши джерелом усього людського (суспільного) в ній. Від початку керуючись доморальною регуляцією, з розвитком соціальних відносин (а саме – внаслідок виокремлення родів в племені, розподілу праці за віком та статтю тощо) трудова діяльність первісних

людей стала потребувати загальної моральної регламентації та моральної регуляції суперечностей, що виникали. Таким чином, праця стала підґрунтям для виникнення та розвитку моралі.

3. Історичний розвиток моралі

Прийнято вважати, що мораль виникла у **родовому суспільстві**. Перша моральна регуляція здійснювалася за допомогою різнорідних приписів, звичаїв, норм. Елементи моралі можна виокремити в таких первісних віруваннях, як: **анімізм** (віра в існування духів, одухотворенність усього живого), **тотемізм** (віра у спорідненість роду або племені з явищами природи, рослинами, тваринами), **антропоморфізм** (наділення людськими якостями явищ природи, тварин тощо), **фетишизм** (віра у надприродні властивості матеріальних об'єктів), **магія** (уявлення та ритуальні дії, засновані на вірі у можливість впливу на навколишній світ надприродним шляхом). Усвідомлення необхідності працювати, захищати свій рід, прагнення загальної покірності, певні табу, обряди, ініціації (посвячення) – усе це стало першою історичною практикою у встановленні первісних моральних відносин.

У **рабовласницькому суспільстві**, що прийшло на зміну первіснообщинному, моральні стосунки між людьми істотно змінилися, адже панівною формою соціального зв'язку стало рабство. Хоч раби і були цілком бесправними, проте довго утримувати їх у покорі лише примусом було неможливо, і це спричинило появу нової моральної саморегуляції. Рабам нав'язувалася думка про природність рабства як такого, про те, що хазяїн та його сім'я є його природними повелителями, покликаними замінити рабу втрачені рід та батьківщину.

Аналізуючи мораль рабовласницького суспільства, завжди звертають увагу на різючі відмінності у моральних стосунках в країнах Азії, Африки (для багатьох з них були характерні деспотизм, безправ'я, свавілля, жорстокість) та аналогічних в античних рабовласницьких містах-державках (полісах), зокрема Афінах, де серед вільних громадян домінували свобода висловлювань, захист гідності незалежно від статусу людини (особливо це було характерно Давньому Риму), цінувалися такі високі моральні якості, як мужність, щедрість, великодушність, лагідність, товариськість, справедливість, у той же час засуджувалася ціла низка моральних вад. Проте більш глибокий аналіз демонструє певну спорідненість розвитку європейської моралі з мораллю в інших регіонах світу. Наприклад, фундаментом давньоримського суспільства, як і багатьох східних культур, була родина з батьком на чолі, який мав беззаперечний авторитет, розпоряджався майном і долею членів родини, відправляв молитви й релігійні обряди.

Особливістю моралі **феодалного суспільства** був механізм реалізації вимог, втілених у моральних кодексах різних соціальних груп. Слід зазначити, що життєдіяльність людини феодалного суспільства була строго регламентованою її станом-корпоративним статусом та соціальною приналежністю. Тому самостійна моральна позиція так чи інакше зводилася до усвідомлення свого статусу (наприклад, «селянин», «феодал», «дворянин»), а вже тут діяли кодекси поведінки. Саме у феодалному суспільстві зародилася так звана дворянська

мораль, основу якої склали благородні манери поведінки, а честь шанувалася як головна духовна цінність, що вища за будь-яке багатство.

Феодальне суспільство було схожим на велику сім'ю, де взаємини між людьми (а фактично – між соціальними групами) уподібнювалися до стосунків батьків та дітей. Тому це суспільство по праву можна назвати **патерналістським** – тобто таким, де домінують моральні норми покровительства, опікунства старшого над молодшим, багатшого над біднішим, сильнішого над слабшим. Патерналізм, з одного боку, та розвинута релігійність, з іншого, сприяли порозумінню між представниками різних соціальних груп: той же феодал не міг проявити жорстокість та свавілля по відношенню до селянина, адже останній мав таку ж безсмертну душу, також був дитиною Отця небесного.

Епоха Відродження пройшла під знаком боротьби нового зі старим, кризи феодалізму і зародження капіталізму, що проявилось в антифеодальних рухах, релігійних війнах, збільшенні кількості вільних жителів у містах. Тому не дивно, що духовне життя Епохи Відродження було налаштованим на гуманістичні цінності, на «пробудження» особистості та звільнення її від обмежень феодального суспільства. Саме у цей час розгорнулася широка полеміка про право людини на свободу як вирішальну ознаку її існування, були запропоновані утопічні теорії, що проголошували свободу та рівність людей, а духовне життя і наука позбулися релігійного тиску.

Буржуазне суспільство виявилось, мабуть, останнім визначальним етапом історичного розвитку моралі. В цей період був зруйнований феодальний уклад суспільного життя (зокрема, його неефективний, нераціональний спосіб виробництва, який гальмував економічні зрушення) і суспільні відносини, що ґрунтувались на пануванні й підлеглих, були піддані осуду такі моральні людські якості, як неробство, паразитичний спосіб життя, марнотратність.

Натомість суттєвою ознакою нової буржуазної моралі став індивідуалізм, що втілювався у системі вільної конкуренції, відкриваючи перед кожним широке поле соціальної діяльності. Індивідуалізм явився основою нового суспільства, «запустивши» в дію механізм безмежного саморозвитку на основі ринкових відносин. Так сформувався новий тип особистості – з вільною ініціативою, активним ставленням до життя, заповзятістю, чесністю у відносинах тощо. Вважалося, що вільна людина нового типу має всі підстави бути морально досконалою та щасливою.

Цільові навчаючі завдання:

1. Чи можна стверджувати, що мораль призує усі сфери людської життєдіяльності? Обґрунтуйте свою відповідь.

2. Мораль – це:

- a. наука про норми людської поведінки
- b. матеріальна сфера життя суспільства
- c. синонім поняття «етикет»
- d. сукупність усвідомлюваних принципів, правил, норм, що регулюють поведінку

3. «Кожна людина отримує мораль у вигляді двох законів – зовнішнього і внутрішнього». Це твердження відноситься до:

- a. соціально-історичних трактувань походження моралі
- b. надприродного (релігійного) трактування походження моралі
- c. натуралістичних трактувань походження моралі

4. «Мораль виникла як просте продовження і ускладнення групових інстинктів тварин». Це твердження відноситься до:

- a. соціально-історичних трактувань походження моралі
- b. надприродного (релігійного) трактування походження моралі
- c. натуралістичних трактувань походження моралі

5. Марксистська етика пов'язує походження моралі з:

- a. тваринними інстинктами
- b. божественною природою
- c. прагненням людини до щастя
- d. регуляцією перших колективних трудових відносин

6. Яким чином колективна праця вплинула на розвиток моралі?

Відповідь обґрунтуйте.

7. Мораль виникла у:

- a. рабовласницькому суспільстві
- b. родовому суспільстві
- c. феодальному суспільстві

8. Панівною формою соціального зв'язку у рабовласницькому суспільстві є:

- a. ринкові відносини
- b. рівність людей перед законом
- c. патерналізм
- d. рабство

9. Моральні кодекси були механізмом реалізації моральних вимог у:

- a. родовому суспільстві
- b. рабовласницькому суспільстві
- c. феодальному суспільстві
- d. буржуазному суспільстві

10. Домінуючою ознакою буржуазної моралі є:

- a. рабство
- b. патерналізм
- c. індивідуалізм
- d. гуманістичні цінності

11. Спираючись на відомі Вам тенденції історичного розвитку моралі, презентуйте власні роздуми за темою «Якою я бачу мораль майбутнього?».

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Що таке мораль? Яка її сутність?
2. У чому полягають особливості норм моралі у порівнянні з іншими нормами?
3. Яка сутність надприродного (релігійного) трактування походження моралі?
4. Схарактеризуйте натуралістичні трактування походження моралі.
5. У чому полягає схожість та відмінність двох антропологічних теорій про походження моралі – евідемонізму та гедонізму?

6. Яка специфіка соціально-історичного трактування походження моралі?
7. Чим характеризується мораль на перших етапах свого історичного розвитку – родове суспільство, рабовласницьке суспільство, феодальне суспільство?
8. Як змінилася мораль в Епоху Відродження?
9. Схарактеризуйте головні ознаки буржуазної моралі.

Теми рефератів:

1. Трактування сутності та походження моралі.
2. Походження моралі та її соціальна природа.
3. Марксистська етика про походження моралі.
4. Історичний розвиток моралі.
5. Мораль та культура.
6. Людина як джерело моралі.
7. Мораль родового суспільства.
8. Мораль рабовласницького та феодального суспільств.
9. Антагонізм буржуазної та комуністичної моралі.
10. Тенденції розвитку моралі в сучасному суспільстві.

Література:

1. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. – М., 1986.
2. Апресян Р.Г. Природа морали // Философские науки. – 1991. - № 12. – С. 53-64.
3. Бакштановский В.Н., Согомонов Ю.В. Социология морали: нормативно-ценностные системы // Социс. – 2003. – № 5. – С. 8-19.
4. Библиер В.С. Нравственность. Культура. Современность. – М., 1990.
5. Валеєв Д.Ж. Происхождение морали. – Саратов, 1981.
6. Гусейнов А.А. Сослагательное наклонение морали // Вопросы философии. – 2001. – № 5. – С. 3-32.
7. Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. – М., 1974.
8. Етика: навчальний посібник / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.: За ред. Проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
9. Етика: навчальний посібник / Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
10. Капустин Б.Г. Различие и связь между политической и частной моралью // Вопросы философии. – 2001. – № 9. – С. 3-24.
11. Крутова О.А. Человек как творец морали. – М., 1985.
12. Малахов В.А. Етика: курс лекцій: Навч. Посіб. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
13. о. Игнатий Крекшин Метафизика зла // Вопросы философии. – 2001. – № 12. – С. 128-139.
14. Прокофьев А.В. О возможностях реабилитации идеи коллективной ответственности // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 73-85.
15. Седова Н.Н. Морально-нравственные ориентации и социальная активность // Социс. – 2004. - № 8. – С. 88-94.
16. Етика: Учебное пособие / Под ред.проф. В.А. Лозового. – Харьков: Право, 2006. – 248 с.

Тема 4. СТРУКТУРА МОРАЛІ ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ

Ключові слова: мораль, структура моралі, моральна свідомість, моральна діяльність, моральні відносини, моральні почуття, моральний ідеал, моральні переконання, моральний вчинок, моральність, функції моралі.

Актуальність теми: Дослідження структурних елементів моралі, їхнього взаємозв'язку, а також функцій, що їх виконує мораль у суспільстві, дає можливість більш чітко уявити сутність моралі та її роль у суспільстві.

Загальна мета. Розкрити структуру моралі, охарактеризувати кожен з її елементів та дати оцінку соціальній значущості моралі через виокремлення її соціальних функцій.

Конкретні цілі:

- розкрити структуру моралі та охарактеризувати кожен її елемент;
- пояснити взаємозв'язок структурних елементів моралі;
- обґрунтувати соціальну значущість моралі через розкриття її соціальних функцій.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Структура моралі та її елементи.
2. Основні функції моралі.

1. Структура моралі та її елементи

Зазвичай, говорячи про структуру моралі, виділяють три її елементи – моральна свідомість, моральна діяльність та моральні відносини. Вони є взаємопов'язаними, породжуючи цілу систему прямих та зворотніх зв'язків.

Поза свідомістю моралі не існує. Моральна свідомість – складний, суперечливий феномен духовної культури. **Моральна свідомість** – вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватись, відображення в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємини людей, їх ставлення до громадських справ, до суспільства.

Безпосередній зміст моральної свідомості – це сукупність певних норм, заборон, вимог до людської поведінки, моральні принципи, моральні мотиви, ціннісні орієнтації тощо. Вищою цінністю моральної свідомості є ідея Добра.

Моральна свідомість функціонує на **двох рівнях** – **емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному**, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи один одного.

За походженням і змістом моральні почуття є соціальними, вони формуються і розвиваються тільки в суспільстві у процесі взаємодії соціальних індивідів за допомогою виховання і самовиховання. **Моральні почуття** – це стійкі переживання у свідомості людини, які є основою її вольових реакцій в різних ситуаціях, її суб'єктивне ставлення до себе, інших людей, окремих явищ суспільного життя, суспільства у цілому. Почуття, переживання є основою

мотивів, ціннісних орієнтацій, ідеалів. **Моральний ідеал** – найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими добродіями, кожна з яких максимально досконала.

Емоційно-почуттєвий рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Реакції виявляються у почуттях симпатії або антипатії.

Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається у системі моральних знань, перш за все, етичних, про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття.

Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою **моральних переконань** – тобто стійких, свідомих моральних уявлень людини (норми, принципи, ідеали), відповідно до яких вона вважає за потрібне діяти.

Залежно від носія моральну свідомість поділяють на **суспільну** (моральні погляди й оцінки певних груп людей) та **індивідуальну** (моральні погляди й оцінки індивідів). Основними елементами суспільної моральної свідомості є моральні вимоги та моральні цінності, що виражає суспільство. Проте суспільна моральна свідомість акумулює не тільки і не стільки моральну практику сучасників, а значною мірою використовує досвід минулих поколінь та історичних епох.

Складовими індивідуальної моральної свідомості (самосвідомості) також є моральні вимоги і моральні цінності, проте ті, що пізнані та засвоєні людиною. Вони проявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почуттях сумління, честі, обов'язку, совісті, гідності, справедливості тощо.

Про моральну свідомість важко сказати щось конкретне, пока вона не втілиться у відчутні дії або вчинки людей, тобто у діяльність. **Моральної діяльності** у чистому вигляді не існує, оскільки мораль пронизує усі сфери життя та усі види діяльності людини, в кожній з яких рано чи пізно відшукується певний моральний аспект.

Можна виділити **два підходи до розуміння сутності моральної діяльності**. Згідно **першого (ширшого)**, діяльність є моральною, якщо вона узгоджується з нормами, вимогами, цінностями моралі. Згідно ж **другого (вужчого)** підходу, моральною можна вважати лише ту діяльність, що базується на усвідомленому ствердженні її суб'єктом певних моральних цінностей. Це дає підстави стверджувати, що **моральний вчинок** (який вважається джерелом моральної діяльності) є рідкісним явищем, адже він є практичним актом цілеспрямованого ствердження тих чи інших моральних цінностей у ситуації, коли вони піддаються сумніву або заперечуються.

Моральна діяльність і моральна свідомість взаємно породжуються і взаємно зумовлюються, існуючи одна завдяки іншій, адже будь-які моральні дії включають у себе роботу свідомості (мислені, почуттєві, вольові компоненти), але не вичерпуються нею, оскільки передбачають своє практичне втілення в реальній дійсності як певний результат.

Здійснюючи моральний вчинок, людина вступає в певні відносини з іншими людьми, із суспільством. Сукупність таких вчинків, моральних аспектів діяльності соціальних суб'єктів складає своєрідну «моральну тканину», сітку суспільства. Такі суспільні відносини називаються моральними відносинами.

Моральні відносини – це система моральних цінностей, що реалізується у суспільстві, це ті зв'язки і залежності, у які включаються люди в процесі життєдіяльності на основі вироблених суспільних вимог і особистих переконань.

У моральних відносинах людина є і суб'єктом їх (адже реалізує свої ціннісні орієнтації, цілі) і об'єктом (бо вони існують незалежно від неї, накладаючи на людину певні обов'язки). Як особливий тип суспільних відносин моральні відносини можна по-різному класифікувати, наприклад, **за сферами життєдіяльності людей** (відносини в політичній, економічній, професійно-трудоій, сімейно-побутовій та інших сферах) або **в залежності від об'єкту** (ставлення до дітей, до людей похилого віку, до праці, до держави тощо).

Моральна діяльність та моральні відносини разом утворюють так звану моральну практику або **моральність**, що є втіленням усвідомлюваних людьми принципів, правил, норм поведінки у реальному житті, у стосунках з оточуючими, у відношенні до оточуючого середовища.

2. Основні функції моралі

Сутність, специфіка моралі, її місце і призначення у суспільстві визначаються, передусім, її соціальними функціями, серед яких виділяють наступні:

1. **Регулятивна** функція. Зазвичай саме цю функцію моралі вважають головною, адже зміст моралі становлять вимоги, що так чи інакше регулюють поведінку людини (у всіх сферах її життєдіяльності), різних соціальних суб'єктів, суспільства у цілому.

2. **Світоглядна (ціннісно-орієнтаційна)** функція моралі визначає мораль як складову частину узагальнених поглядів особистості, спільноти, суспільства на моральні відносини, як вмістилище життєво важливих орієнтирів про щастя, призначення людини, сенс життя, гідність тощо.

3. **Пізнавальна** функція. За допомогою моралі індивід одержує уявлення про норми поведінки, що пред'являє йому суспільство, дізнається про добро і зло, пізнає свій внутрішній світ, внутрішній світ інших людей, власні та людські моральні якості. Таке пізнання здійснюється з позицій загальнолюдських моральних цінностей, морального ідеалу.

4. **Соціалізуюча (гуманізуюча)** функція проявляється, перш за все, в олюдненні індивідів через моральну практику. Мораль створює орієнтир людяності, і саме у цьому вбачається її гуманістична роль.

5. **Виховна** функція – це свідоме, цілеспрямоване формування людини на загальнолюдських моральних цінностях. Завдяки моралі створюються уявлення індивіда про добро і зло, гідність і честь, справедливість, і це сприяє його самовдосконаленню, розвитку механізмів моральної саморегуляції, формуванню самосвідомості, виробленню практичних навичок жити і діяти згідно суспільних вимог.

6. **Оцінювальна** функція моралі реалізується через моральну оцінку (самооцінку), яка є виразом моральних переконань та здійснюється за допомогою понять моральної свідомості (добро, зло, справедливість, совість, честь тощо).

7. **Орієнтуюча (диференціююча) функція.** Мораль допомагає людині орієнтуватися у світі цінностей, вчить ставитися до них диференційовано, віддаючи перевагу вищим цінностям.

8. **Комунікативна функція.** Мораль сприяє міжособистісним стосункам людей, опосередковує їх, створює середовище для змістовного спілкування.

Виокремлення функцій моралі є доволі умовним, адже у реальному житті вони нерозривні та доповнюють одна одну: мораль одночасно і регулює, і оцінює, і виховує, і орієнтує людину. Через свої соціальні функції мораль об'єднує та гармонізує інтереси індивідів, соціальних груп, суспільства у цілому.

Цільові навчаючі завдання:

1. До структури моралі входить:

- a. моральна свідомість
- b. моральний закон
- c. моральна діяльність
- d. моральна людина
- e. усі згадані елементи

2. Які чинники, на Ваш погляд, у більшій мірі формують моральну свідомість людини? Відповідь обґрунтуйте.

3. Який існує зв'язок між моральною свідомістю та моральною діяльністю? Дайте розгорнуту відповідь.

4. Моральну практику, тобто моральність, утворюють:

- a. моральні відносини і моральна свідомість
- b. моральна діяльність і моральні відносини
- c. моральна свідомість і моральна діяльність

5. З формуванням особистості і становленням її самосвідомості пов'язана функція моралі:

- a. виховна
- b. пізнавальна
- c. комунікативна
- d. оцінювальна

6. Оскільки складовою частиною моралі є життєво важливі для людини орієнтири, вона виконує...

- a. пізнавальну функцію
- b. диференціюючу функцію
- c. світоглядну функцію
- d. комунікативну функцію

7. Яку з функцій, що виконує мораль у суспільстві, Ви могли б назвати ключовою? Наведіть приклади, що можуть проілюструвати Вашу відповідь.

8. Як саме мораль виявляє свою здатність гармонізувати інтереси людей, соціальних груп, суспільства у цілому? Відповідь обґрунтуйте.

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

- 1. Як можна представити структуру моралі? Назвіть її основні компоненти.
- 2. Яка роль у структурі моралі належить моральній свідомості?

3. Розкрийте сутність моральної діяльності як елемента моралі.
4. Що таке моральні відносини?
5. Чому структурні елементи моралі тісно пов'язані один з одним?
6. Назвіть основні соціальні функції моралі, розкрийте коротко їх сутність.
7. Охарактеризуйте роль соціалізуючої функції у підтриманні стабільності суспільства.
8. Розкрийте особливості виховної функції моралі.
9. Яким чином можна охарактеризувати роль моралі у сучасному суспільстві?

Теми рефератів:

1. Структурні елементи моралі та їх взаємозв'язок.
2. Моральна свідомість як елемент структури моралі.
3. Моральна діяльність та її місце у структурі моралі.
4. Роль моральних відносин як структурного елемента моралі.
5. Мораль та моральність.
6. Мораль та її соціальні функції.
7. Специфіка регулятивної функції моралі.
8. Соціалізуючі та виховні функції моралі.
9. Роль моралі у сучасному суспільстві.

Література:

1. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. – М., 1986.
2. Апресян Р.Г. Природа морали // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 53-64.
3. Бакштановский В.Н., Согомонов Ю.В. Социология морали: нормативно-ценностные системы // Социс. – 2003. – № 5. – С. 8-19.
4. Библиер В.С. Нравственность. Культура. Современность. – М., 1990.
5. Валеєв Д.Ж. Происхождение морали. – Саратов, 1981.
6. Гусейнов А.А. Сослагательное наклонение морали // Вопросы философии. – 2001. – № 5. – С. 3-32.
7. Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. – М., 1974.
8. Етика: навчальний посібник / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.: За ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
9. Етика: навчальний посібник / Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
10. Капустин Б.Г. Различие и связь между политической и частной моралью // Вопросы философии. – 2001. – № 9. – С. 3-24.
11. Крутова О.А. Человек как творец морали. – М., 1985.
12. Кучинский С.А. Человек моральный. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
13. Малахов В.А. Етика: курс лекцій: Навч. Посіб. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
14. о. Игнатий Крекшин Метафизика зла // Вопросы философии. – 2001. – № 12. – С. 128-139.
15. Прокофьев А.В. О возможностях реабилитации идеи коллективной ответственности // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 73-85.

16. Седова Н.Н. Морально-нравственные ориентации и социальная активность // Социс. – 2004. – № 8. – С. 88-94.

17. Этика: Учебное пособие / Под ред. проф. В.А. Лозового. – Харьков: Право, 2006. – 248 с.

Тема 5. МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ

Ключові слова: моральна свідомість, моральна норма, моральний принцип, моральний ідеал, ціннісна орієнтація, добро, зло, справедливість, обов'язок, відповідальність, совість, гідність, честь.

Актуальність теми. Моральна свідомість визначає дуже багато у житті людини: її місце в суспільстві, відношення до неї оточуючих, її сімейне щастя (чи відсутність такого) тощо. Проте у свідомості багатьох сучасних людей моральні цінності є дуже розмитими, а іноді викривленими до рівня анти-цінностей. Робота з цією темою сприятиме розумінню того, що людина не має жити так, як у неї виходить в конкретних обставинах. Треба свідомо зв'язатися у своїх вчинках не з категорією „корисності”, а з найвищими моральними цінностями та ідеалами, для чого необхідно залучати в якості зразка конкретні приклади з життя, художньої літератури і філософії.

Загальна мета. Охарактеризувати поняття „моральна свідомість” та показати як моральні цінності впливають на життєвий досвід, обґрунтувати ціннісну точку зору на проблему моральної свідомості.

Конкретні цілі:

- охарактеризувати поняття „моральна свідомість”, з'ясувати зв'язок між моральною свідомістю та моральними цінностями;
- прослідкувати співвідношення між моральною нормою та моральним ідеалом;
- прослідкувати співвідношення понять обов'язок і відповідальність;
- пояснити зміст наступних понять: добро, зло, справедливість;
- проаналізувати проблему відповідальності у медицині;
- прослідкувати співвідношення понять совість і гідність, розкрити розуміння гідності лікаря.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Сутність моральної свідомості.
2. Зміст моральної свідомості.

1. Сутність моральної свідомості

Моральна свідомість – складний, суперечливий феномен духовної культури, що має свої рівні, форми, структуру. Вона функціонує на двох рівнях —

емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи один одного.

Емоційно-почуттєвий включає в себе *моральні почуття*. Вони є соціальними, тому формуються та розвиваються тільки у суспільстві у процесі взаємодії соціальних індивідів за допомогою виховання і самовиховання. Культура моральних почуттів є вираженням міри моральної розвинутості особистості, її здатності до морального резонансу (милосердя, співчуття, співпереживання) і виявляється у вчинках, культурі поведінки. Почуття, переживання є основою мотивів, ідеалів, оціночних уявлень, ціннісних орієнтацій. Цей рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Реакції виявляються у почуттях симпатії, антипатії; любові, ненависті; довіри, недовір'я; обов'язку, відповідальності; національної гордості, космополітизму; гідності, вимогливості; егоїзму, альтруїзму тощо.

Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається у системі моральних знань, перш за все, етичних, про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, у яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи. Своїм змістом цей рівень моральної свідомості дає уявлення про те, якою має бути дійсність відповідно до потреб суб'єкта. Це ідеальна проекція того, що бажається, вимагається, необхідно бути, тобто загально-історичні абсолютні потреби суспільного розвитку, що складають одночасно і мету, і засіб такого розвитку.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості тощо – що у сукупності складають емоційно-почуттєвий рівень. Раціонально-теоретичний пов'язується з системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок, наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі і вищі зокрема. Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Важливою її складовою є воля, що концентрує зусилля особистості, перетворює індивіда на активного суб'єкта і переводить переконання, бажання, цілі у конкретні дії, вчинки. Індивідуальна моральна свідомість у єдності почуттєвого, раціонального і вольового складників формується у взаємодії з суспільною моральною свідомістю у повсякденній моральній творчості.

Суспільна моральна свідомість, носієм якої є суспільство, акумулює не тільки і не стільки моральну практику сучасників, а значною мірою використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їх пошуки і досягнення. Суспільна моральна свідомість також структурується за двома рівнями. Основою емоційно-почуттєвого її рівня є моральні почуття, невідрефлектовані моральні судження й відповідні оціночні уявлення, судження. Такий рівень свідомості та її компоненти відрізняються нечіткістю, суперечливістю і пов'язані з безпосередніми потребами людини, носять більш конкретний, поєднаний з інтересами соціальних груп, спільнот, прагматичний, утилітарний характер. Раціонально-теоретичний рівень суспільної моральної свідомості спрямований на вирішення головних питань сенсу життя, має чіткий, послідовний, раціональний і

системний характер. Це за своєю сутністю — моральна філософія, або етика. У моральній діяльності (аспектах) і моральних відносинах реалізуються моральні почуття, знання, переконання, уявлення людей про моральні цінності.

Моральна свідомість характеризується універсальністю, здатністю все зробити об'єктом свого судження і оцінки з позицій абстрактних принципів дійсної людяності.

Суспільна моральна свідомість — цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається у системі понять. Поняття моральної свідомості відіграють важливу роль у духовно-практичному освоєнні світу. Вони, з одного боку, — інструмент пізнання моральної сфери життя, з іншого — ступені пізнання, які доповнюють і закріплюють отримані знання. Зміст понять моральної свідомості наповнюється й змінюється з історичним розвитком людства (етносів, націй), світової (національної) духовної культури. Специфіка понять моральної свідомості у тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так і інших соціальних суб'єктів.

Найбільш чітко, всебічно поняття моральної свідомості опрацьовуються моральною філософією (етикою, що оприлюднює вищий професійний рівень теоретичної моральної свідомості), а найбільш складні, суттєві з них, що відбивають вузлові сфери морального життя, отримують категоріальний статус (добро і зло, сенс життя і щастя, обов'язок і совість, моральний вибір і відповідальність, любов тощо). Становлення й змістовна своєрідність більшості понять і категорій етики знайшли своє відображення в історії етичної думки. Ускладнення морального життя, розвиток духовної культури, постановка і опрацювання теоретичних проблем моралі, зокрема, вели до того, що категоріальний апарат етики, поняття моральної свідомості стали більш змістовними.

2. Зміст моральної свідомості

Найперше, що впадає в око при теоретичному розгляді моральної свідомості, — це, звичайно, сукупність певних норм, заборон та вимог, що регулюють людську діяльність і поведінку. Ця сукупність норм головним чином і становить безпосередній зміст моральної свідомості.

Згідно з існуючими визначеннями, моральна норма (від лат. norma — керівне начало, правило, взірець) є елементарною формою моральної вимоги, певним взірцем поведінки, що відбиває усталені потреби людського співжиття і відносин та має обов'язковий характер.

Зв'язок моральних норм з реальною практикою людського життя впливає також і з тієї обставини, що нормою називається, крім відповідного елементу свідомості, ще й просто певний середній випадок або показник, певна усталена риса того чи іншого об'єктивного масового явища або процесу. Нерідко трапляється так, що проблема якоїсь норми загострюється в моральній свідомості саме тоді, коли дана норма втрачає свої позиції в реальному людському житті, тобто перестає бути для нього «нормою», — що, до речі, зовсім ще не свідчить про її суто моральну необґрунтованість.

Цікаво в цьому відношенні, що мовне джерело даного поняття, латинське *posita* походить від дієслова *posco* — пізнаю, впізнаю, розпізнаю й первісно позначає ніщо інше як косинець, котрий докладають до ліній та площин саме з метою їх випрямлення і виправлення. Від цього елементарного уявлення сучасне поняття норми успадковує вказівку на деяку повторюваність істотного, що її потрібно розпізнати в даній конкретній ситуації й прийняти до керівництва. Норма моральна під цим кутом зору теж постає своєрідним «косинцем», якого ми докладаємо до примхливої реальності людських стосунків, де так само існують свої істотні повторюваності, що потребують додержання.

Будь-які норми моральної свідомості стосуються тих або інших конкретних виявів чи сторін суспільного життя. При цьому характеру морального нормативу можуть набувати як позитивні вимоги, що зобов'язують людину до здійснення певних учинків і реалізації в них певних якостей («поважай батьків!», «повертай борги!» тощо), так і заборони, що накладаються на відповідні діяльні волевияви людини («не вбивай!», «не кради!», «не кажи неправду!» та ін.).

Величезна різноманітність норм сучасної моральної свідомості простягається від найзагальніших фундаментальних основоположень (як-от наведені) до норм чисто ситуаційних за своїм змістом, що не виходять за межі якогось часткового аспекту людської поведінки або повторюваного, але суто поверхового типу ситуацій спілкування. Перші, найфундаментальніші норми моралі, нерідко входять у людську свідомість у вигляді релігійних заповідей, заповідь — це й є така норма моральної свідомості, відносно якої існує переконання, що вона походить від певного авторитету, насамперед — авторитету потойбічного, божественного (класичний приклад — Десять заповідей, або Декалог Мойсея). Останні ж, суто поверхові або ситуаційні моральні нормативи, межують із правилами етикету й зовнішньої культури поведінки, а часто і самі безпосередньо постають у цій якості.

Проте будь-які моральні норми, хоч якими б загальними або частковими, фундаментальними чи поверховими вони були, мають і певні спільні сутнісні риси, які власне й визначають їхню належність до сфери моралі. Це, насамперед:

— імперативність, тобто обов'язковість втіленого в них веління. При цьому обов'язковість власне моральних норм, на відміну від багатьох інших, має не гіпотетичний, умовний, а категоричний характер: людина в принципі має виконувати їх незалежно від будь-яких сторонніх міркувань. Небагато чого варті були б у моральному відношенні чесність або ввічливість особи, якби за ними стояло, скажімо, лише бажання сподобатися начальству; такі «чесноти» через це й називаються показними — на відміну від справжніх. Існують, звичайно, й більш значущі в моральному відношенні чинники, які людина не може не враховувати при виконанні певних норм, але про це йтиметься нижче. В цілому ж обов'язковість закладена в моральній нормі як такий і незалежно від зовнішніх обставин має саме категоричний характер;

— здатність до універсалізації (*universalizability* — термін сучасного англійського етика Р. М. Гейера). Про цю здатність моральної норми вже йшлося при розгляді відносин загальнолюдської і локальних систем моралі. Справді, сучасний досвід переконує, що в різних регіонах світу, в різних народів чи в різних шарах культури можна зустріти найрізноманітніші за змістом моральні

Імперативи, і якби ми схотіли вилучити з них стовідсоткове універсальні, наші здобутки були б дуже малі. При цьому, однак, кожна, навіть найчастковіша, найповерховіша норма моралі, якщо тільки вона гідна цієї назви, здатна до універсалізації — неначе містить у собі відповідний універсалізуючий потенціал. Кожну, аж до найдріб'язковішої з числа таких норм, можна інтерпретувати таким чином, щоб вона за певних обставин набувала універсального значення. Її поготів не може бути в галузі моралі таких норм, які були б обов'язковими для одних осіб і не стосувалися інших: мораль такого «подвійного стандарту» засуджується всім цивілізованим співтовариством.

Своєрідною «нормою норм», яка в даному відношенні висвітлює саму сутність морального нормотворення, постає вже неодноразово згадане «золоте правило» моралі — правило, яке головним чином передбачає взаємність: я маю вимагати від себе того, чого вимагаю від інших, і відповідно від кожного вимагається те, що й від кожного іншого.

Суттєвою конструктивною особливістю сукупності моральних норм у її відбитті у свідомості людини є ієрархічний характер. За всієї обов'язковості й безумовності кожної з норм вони можуть розглядатися як більш або менш важливі; існують обставини, зважаючи на які саме моральні міркування школи змушують відмовлятися від виконання навіть фундаментальних норм заради таких, котрі мають більшу життєву вагу. Трапляються випадки, коли, наприклад, лікар змушений говорити неправду своєму пацієнтові, аби врятувати йому життя чи звільнити від додаткових страждань. Принципово, однак, що й подібні випадки, які мають вимушений характер, не відмінюють моральну обов'язковість норм, від виконання яких у даному разі відмовляються. Від того, що я морально змушений сказати неправду, остання правдою не стає; порушуючи норму, я в будь-якому разі маю усвідомлювати, що переступаю межі моралі. Вбивство ворога, навіть вимушене, навіть заради справедливої справи залишається все ж таки вбивством, тобто великим злочином проти загальнолюдської моралі, і той, хто його вчинив, має покутувати, а не торжествувати, як це ми здебільшого бачимо в людей низької моральної культури. Недарма ще легендарний китайський мудрець Лао-цзи (VI—V ст. до н. е.) говорив, що перемогу на війні слід відзначати похоронною процесією.

Нарешті, як сказав із цього приводу один із сучасних інтерпретаторів Канта: якщо твої діти вмирають від голоду, а в тебе є нагода непомітно вкрасти кусень м'яса, в якому його власник не відчуває такої доконечної потреби, — вкради! Але тільки не вважай, ніби ти чистий перед людською мораллю: крадіжка за будь-яких умов лишається крадіжкою, явним порушенням однієї з фундаментальних, категорично обов'язкових моральних норм.

В даному аспекті було розглянуто лише кілька точок зору проблеми моральних норм, одних з найактуальніших у сучасній етичній науці. Щодо практичного, суспільного й власне людського інтересу до даної проблеми, він у нас протягом недавніх десятиліть був значно послаблений внаслідок істотної недооцінки самої ідеї норми як такої, її світоглядного й культурного значення.

«Нормальна людина», «нормальна поведінка», «нормальний учинок» — подібні визначення почали сприйматися як щось сухе й прісне, мало не принижуюче насамперед через те, що саме суспільство у своєму розвитку,

забувши про ідеал норми, тривалий час орієнтувалося переважно на екстремальні, майже екстремістські, взірці, на те, що в культурно-історичному та антропологічному плані інакше як аномалією й не назвеш. Замість рівномірної конструктивної праці й творчої самореалізації на благо собі та іншим висувалися як взірці якісь неймовірні титанічні зусилля, безперервні подвиги, що переходили будь-яку розумну межу. Їм протиставлялися такі ж неймовірні образи чорної нелюдської ворожості й підлоти — перші споріднювала з останніми саме цілковита відсутність відчуття людської й культурної норми.

Цільові навчаючі завдання:

1. Чи можливо, щоб життєвий досвід людини вступав у протиріччя з моральними цінностями, які були сформовані у процесі виховання та освіти?

2. При яких умовах моральна свідомість стає керівним началом у діяльності людини? Яку роль при цьому відіграє чуттєво-емоційний рівень моральної свідомості та раціонально-теоретичний рівень?

3. Найдосконаліший, універсальний зразок високоморальної особистості – це:

- a. моральний вчинок
- b. моральний ідеал
- c. моральний обов'язок
- d. моральна норма

4. Стійкі моральні уявлення людини називаються...

- a. моральною свідомістю
- b. моральними нормами
- c. моральними обов'язками
- d. моральними переконаннями

5. У якій мірі люди усвідомлюють свої ціннісні орієнтації у сфері моралі? Чи необхідне їх повне усвідомлення для морального життя?

6. Як вірно, на Ваш погляд, визначити співвідношення добра та зла у житті людини:

- a. зло є випадковим, добро – необхідним
- b. добро і зло тимчасово зрівняні, бо кожна з цих сил не має необхідної переваги для перемоги
- c. добро має бути „з кулаками”, аби остаточно перемогти зло
- d. збільшення наочного зла є свідомством такої ж кількості добра, яке себе ніколи не афішує
- e. гармонія добра і зла є законом життя фізичного світу

7. Як сприймається добро та зло у суспільній та індивідуальній свідомості? Чи необхідно боротися зі злом заради перемоги добра?

8. Який сенс надається поняттю “боротьба за справедливість” у суспільній моральній свідомості? Чи завжди індивід готовий відповідати цьому рівню? Висловіть Вашу думку.

9. Чи має кожна людина відповідати за свої вчинки? Які Ваші уявлення про обов'язок?

10. Ближчим до істини є:

- a. справедливість, обов'язок і відповідальність є природженим почуттям
- b. справедливість, обов'язок і відповідальність виховуються на чуттєво-емоційному рівні моральної свідомості
- c. справедливість, обов'язок і відповідальність є знаннями, що одержуються у процесі вивчення етики та починають керувати поведінкою людини
- d. справедливість, обов'язок і відповідальність формуються у процесі виховання, але усвідомлюються при вивченні етики, що допомагає самовизначенню у процесі самовдосконалення

11. Що заважає формуванню людської гідності? Яку роль у цьому відіграє наявність чи відсутність начальницького чи виховного тиску?

12. Найбільш відповідним істині є судження:

- a. совість є природженою вадою людини, а безсовісні вчинки – угода з совістю
- b. новонароджена дитина не має совісті, тому ця вада формується у життєвому досвіді. Людина, таким чином, може стати совісною або безсовісною
- c. совість стає наявною через почуття сорому, яке допомагає людині поступати по совісті
- d. “сором не дим, очі не виїсть” (прислів'я)
- e. совість – вада людини, яка формується з досвіду життя і усвідомлюється у процесі теоретичного навчання, що допомагає самовдосконаленню і самооцінці

13. Що є спільного у поняттях чесність та честь?

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Що таке моральна норма?
2. Розкрийте зміст поняття “моральний ідеал”.
3. Поясніть зміст наступних понять: “добро”, “зло”, “справедливість”.
4. Яку людину можна назвати відповідальною?
5. Як співвідносяться поняття “обов'язок” і “відповідальність”?
6. Що уявляє собою проблема відповідальності у медицині?
7. Розкрийте зміст поняття “совість”.
8. Як ви розумієте “гідність” лікаря?
9. Що означає вислів “бережи гідність змолоду”?

Теми рефератів:

1. Походження моральних цінностей з точки зору науки, філософії та релігії.
2. Моральна свідомість як теорія та практика.
3. Роль понять добра і зла у еволюції людини та у розвитку моральної свідомості.
4. Роль морального ідеалу у самовдосконаленні людини.
5. Специфіка лікарської моралі та її місце у моральній суспільній свідомості.
6. Поняття справедливості в емоційно-чуттєвій, теоретичній та релігійній свідомості.
7. Обов'язок та відповідальність у теорії та життєвому досвіді людини.

8. Людська гідність як форма самовдосконалення свідомості людини.
9. Совість та честь як поняття, що віддзеркалюють життєвий досвід людини.

Література:

1. Етика: навчальний посібник / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.: За ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
2. Етика: Навчальний посібник \ Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
3. Малахов В.А Етика: курс лекцій: Навч. пособ. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
4. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. - М., 1986.
5. Бакштановский В.Н., Согомонов Ю.В. Социология морали: нормативно-ценностные системы// Социс. - 2003. - № 5. – С. 8-19.
6. Библер В.С. Нравственность, культура, современность. – М., 1990.
7. Гусейнов А.А. Сослагательное наклонение морали // Вопросы философии. – 2001. - № 5. – С. 3-32.
8. о. Игнатий Крекшин. Метафизика зла // Вопросы философии. – 2001. - № 12. – С. 128-139.
9. Крутова О.А. Человек как творец морали. – М., 1985.
10. Кручинский С.А. Человек моральный. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
11. Прокофьев А.В. О возможностях реабилитации идеи коллективной ответственности // Вопросы философии. – 2004. - № 7. – С. 73-85.

Тема 6. МОРАЛЬНИЙ ВИБІР ЯК ЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

Ключові слова: моральна свобода, моральна необхідність, моральний вибір, моральний обов'язок, моральний конфлікт, щастя, сенс життя, любов та дружба як вищі моральні цінності, фаталізм, волюнтаризм, відповідальність, справедливість, принцип відповідальності.

Актуальність теми. Проблема морального вибору та відповідальності є особливо нагальною сьогодні, коли розвиток науково-технічної цивілізації, загрожуючи існуванню самого життя на Землі, потребує внесення коректив у сферу ціннісних орієнтацій суспільства, в мотиваційну сферу особистості, у способи регулювання соціальних конфліктів. Актуалізація морального вибору та відповідальності зумовлена також кризою раціоналістичних світоглядних систем.

Загальна мета. З'ясувати можливості й історичну необхідність обґрунтування моральних норм і цінностей, що становлять сутність морального вибору й відповідальності за нього.

Конкретні цілі:

- розкрити сутність морального вибору;

- обґрунтувати специфіку морального вибору та відповідальності на сучасному етапі історичного розвитку;
- проаналізувати особливості морального вибору в практичній та теоретичній медицині;
- показати, як працює парадигма морального вибору в українській ментальності.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Загальна характеристика ситуації морального вибору.
2. Співвідношення мети і засобів як проблема морального вибору.
3. Природа морального конфлікту.
4. Проблема морального вибору в медицині.

1. Загальна характеристика ситуації морального вибору

Кожну людину на дорозі життя чекає безліч перехресть, що вимагають етичного самовизначення. Необхідність вибору, тягар і щастя вибору - невід'ємна властивість етичної діяльності.

Моральний вибір - певний вид доцільної діяльності людини, що полягає в тому, що людина проявляючи свою автономію, самовизначається відносно системи цінностей і способів їх реалізації в поведінці або окремих вчинках.

Ситуація морального вибору вимагає від людини самостійності. Вибір будь-якої дії можливий в тому випадку, якщо існують декілька варіантів останнього. **Суб'єктом** морального вибору може бути: - індивід, що вибирає певний вчинок, колектив людей, що формує норми взаємостосунків своїх членів; - клас, що прагне змінити або зберегти соціально-політичну систему; - суспільство в цілому, коли вирішує питання про перспективи свого розвитку. При цьому індивідуальний моральний вибір утілює в собі істотні риси вибору групи, класу і всього суспільства.

Діапазон об'єктивних можливостей вчинку і суб'єктивної здатності особистості вибирати - необхідна умова свободи морального вибору. Якщо немає можливості порівняти і віддати перевагу варіантам поведінки, свідомо визначити позицію і утілити її в дію, суб'єкт позбавлений такої свободи. Соціальна обумовленість морального вибору виражається, перш за все, в характері об'єктивних можливостей поступати так чи інакше, бо людина може вибирати завжди тільки між певними речами, що входять в коло її життя. Історичний розвиток суспільства визначає розширення діапазону морального вибору.

Таблиця 1

Передумови морального вибору

<i>Моральна необхідність</i>	<ul style="list-style-type: none"> • об'єктивна зумовленість • матеріально-технічні можливості • рівень розвитку суспільства • рівень розвитку науки
<i>Моральна свобода</i>	<ul style="list-style-type: none"> • готовність суб'єкта взяти відповідальність

	<ul style="list-style-type: none"> • взаємне визнання та повага суб'єктів відповідальності • здатність і бажання до співвідповідальності
--	--

Суперечності етичної свободи виявляються в **структурі вчинку**, який складається з наступного набору елементів: **мотив — намір — мета і засоби — рішення — діяння — наслідки — оцінка (самооцінка)**.

Вчинок починається з **мотиву**, внутрішньо усвідомленої спонуки до дії. На рівні мотиву людина і вирішує ті внутрішні суперечності вибору, про які йшлося вище. Мотив дає смислове обґрунтування тому, що відбудеться. Мотив настільки важливий, що часто вважається визначальним елементом вчинку. Те, які спонуки рухали мною, які цінності були вибрані, і визначає значення діяння. На відміну від мотиву **стимул** — це зовнішній чинник, що впливає на поведінку.

Мотив плавно перетікає в **намір** — бажання вчинити дію для досягнення якоїсь етичної мети. Мотив освячує зміст намірів, робить їх добрими або злими. Якщо мотивація розвертається в свідомості як міркування, то намір — це установка, спрямованість свідомості на те, щоб втілити духовні задуми в життя.

Продумувати, як саме ти збираєшся утілити свої наміри, дуже важливо, інакше результат не співпаде з очікуваним. («Хотіли, як краще, а виходило, як завжди».) Наміри і **наслідки** часто не співпадають за етичним значенням, от чому всякий вчинок — це ризик. Людина часто помиляється в тому, що добре, а що насправді погано, а тому навіть найкращі наміри часом приводять до плачевних результатів. «Добрими намірами вимощена дорога в пекло», — свідчить біблійна мудрість.

2. Співвідношення мети і засобів як проблема морального вибору

Щоб скласти ясне уявлення про наміри, треба не тільки поставити перед собою **мету**, але і вибрати **засоби для її досягнення**. **Мета** вчинку може бути конкретною і практичною: поступити у вуз, скопати грядку, написати лист, — в моральному ж плані важливо, щоб ця мета була етично позитивною. Благородна мета надихає нас на значні справи, але коли ми починаємо роздумувати, яким би способом її досягти, то часто виникає проблема: якими засобами добитися бажаного? Зрозуміло, що засоби повинні бути ефективними, проте, в прагненні добитися свого будь-якими методами здається, що добра мета виправдовує будь-які засоби. Але якщо дорога до справедливості пролягла через насильство і зраду, справедливість, що буде встановлена, навряд чи когось влаштує. І яке право міркувати про справедливість мають люди, здатні на низькі і аморальні вчинки? Ось і виявляється, що не можна «спочатку красти» і одурювати, а потім» на отримані гроші допомагати людям. Ніякого «потім» не наступає, мета, досягнута неправими засобами, виявляється неправою метою.

Рішення — акт волі, що дозволяє перейти від моральних намірів до дій, рішучість дозволяє нам подолати як самих себе, так і обставини для затвердження етичних цінностей насправді. В екстремальній ситуації (на пожежі, в розвідці, при звільненні заручників) наміри у всіх очевидно етичні: досягти мети при мінімумі жертв. Успіх такого підприємства залежить від здатності

учасників ухвалювати швидко і визначені рішення. В ненапруженій же ситуації етика рекомендує перед ухваленням рішення детально розглянути варіанти поведінки, щоб врахувати різні етичні інтереси учасників. Недаремно народна мудрість радить: «сім разів відміряй».

Отже, ухваливши рішення, ми виконуємо задум, скоюємо **діяння** (етичне діяння може бути як дією, так і бездіяльністю) і дивимося на **наслідки**. Далі приходить черга **оцінки і самооцінки**. Оскільки вчинок — це цілісний акт, то він оцінюється в єдності всіх своїх елементів: наміри порівнюються з наслідками, перевіряється етична чистота мотивів, адекватність вибраних засобів. Зрозуміло, що якщо благородні мотиви людини переросли в прекрасні результати, то така поведінка гідна захоплення.

Оскільки вся попередня підготовка до вчинку розвертається в свідомості особистості, зовнішня оцінка її діянь утруднена. Громадська думка схильна оцінювати наслідки і може тільки припускати мотивацію, яка за ними стоїть. Самооцінка вчинку не менше важлива для внутрішнього життя, ніж похвали або осуд інших, внутрішній голос оцінить не тільки дії, але і тебе самого. Кінцева самооцінка стає підставою для подальшої діяльності, її досвід включається в мотиви наступного вчинку.

Соціальна детермінованість етичної діяльності виражається в обумовленості спрямованості, можливостей і засобів вибору. Свобода морального вибору особистості характеризується "пізнанням необхідності", перш за все, в її моральному змісті: це здатність ухвалювати рішення відповідно до етичної необхідності, з існуючими в суспільстві системами моральних норм і цінностей, що відображаються в свідомості людини у вигляді мети, яку вона повинна реалізувати у вчинку.

Моральний фаталізм - погляд на історію і життя людини як на щось наперед приречене богом, долею або об'єктивним законом розвитку. І звідси витікає уявлення про неможливість змінити їх ніякими людськими зусиллями. Фаталізм абсолютизує факт об'єктивної обумовленості людської поведінки насправді, історичні закони визначають загальний хід розвитку суспільства, проте, залишають місце для морального вибору, тому не усувають особистої відповідальності людини за свої вчинки і необхідності їх етичної оцінки.

Моральний волюнтаризм - суб'єктивний принцип розуміння етичної діяльності; характеристика особистої позиції, вчинків, поглядів людини, що відрізняються відвертим свавіллям. Людина повинна здійснювати свій моральний вибір незалежно від суспільних встановлень, довільно визначати свою моральність, керуючись лише власним розсудом.

В моральному виборі рішучість прагнення до добра співвідноситься з об'єктивними обставинами. Проте зустрічаються нерідко і перебільшення однієї з названих умов, які метафорично позначені як донкіхотство і гамлетизм.

Донкіхотство — це ситуація, коли людина ради чесноти ігнорує обставини. Пригадаємо життєве кредо Донкіхота: «Я йду, навіть якщо не знаю, куди прийду».

Гамлетизм - поведінка людей, які прагнуть раціональним аналізом вичерпати всі можливі наслідки втручання в ситуацію. З боязні помилитися і

зганьбити етичну мету вони взагалі не відважуються на вибір. «І в'яне, як квітка, рішучість наша в безплідді розумового тупика».

Які зв'язки існують між етичною метою і засобами?

Прихильники **езуїтизму** стверджують, що мета виправдовує засоби. **Концепція «абстрактного гуманізму»** підкреслює автономність засобів від мети і тому її представники вважають, що мета не може виправдовувати засобів. «Добро» повинне бути без щонайменшої домішки «зла». Звичайно, глибокої пошани заслуговують дії таких поборників «абстрактного гуманізму», як Л. Толстой, М. Ганді, А. Швейцер, але практика показала його слабкість в боротьбі із злом. З погляду **марксизму**, мета визначає вибір засобів, а не виправдовує їх. **Арістотель, Локк** і інші філософи стверджували, що людина вибирає лише вчинки, засоби, а мета приречена богом або іншою надприродною силою. На думку **Гегеля, Канта** і інших філософів моральне значення має тільки вибір вищої мети. Зустрічаються також концепції «**вибору якнайменшого зла**», **конформізму**, тобто пристосовницького ставлення до вибору засобів для досягнення мети, «**відмови від вибору**». В останньому випадку йдеться про так звану ситуацію «умивання рук», з приводу якої один з Брехтівських героїв говорить, що «люди, які умивають руки, часто умивають їх в крові».

3. Природа морального конфлікту

Своєрідною ситуацією морального вибору є **моральний конфлікт**. Його особливість полягає в тому, що моральна свідомість особистості, якій належить рішення, констатує суперечність: здійснення кожної з вибраних можливостей вчинку в ім'я якої-небудь етичної норми одночасно веде до порушення інших норм, яка становлять для людини певну моральну цінність. Від особистості вимагається вчинити вибір між моральними цінностями, що стикаються, на користь однієї з них і в збиток іншій і лише через розв'язання даної суперечності реалізувати свою етичну мету. Складність розв'язання полягає в цьому випадку не стільки в тому, що людина не знає етичних норм або не бажає їх виконувати, скільки в необхідності уникнути їх зіткнення. До етичних конфліктів зазвичай відносять два типи зіткнення норм: в рамках однієї системи моральних цінностей і між нормами різних моральних систем. Така класифікація з необхідністю витікає з факту соціальної обумовленості вибору. Розв'язання етичних конфліктів базується на побудові ієрархії етичних цінностей, систем переваг з чітким усвідомленням діалектики абсолютного і відносного в застосуванні будь-якої етичної норми.

Які особливості моральної свідомості особистості призводять до переходу конфліктів в кризи?

Щоб відповісти на це питання, розглянемо етичні категорії щастя і смислу життя. Поняття щастя позначає стан найбільшої задоволеності умовами свого життя, її повноти і свідомості, здійснення ідеалів людини і її уявлень про своє призначення. Залежно від того, як тлумачиться призначення і значення людського життя, розуміється і зміст щастя.

4. Проблема морального вибору в медицині

Проблема морального вибору в медицині тісно переплетена з проблемою смислу життя. Це обумовлено особливим характером людського буття — це індивідуальне буття-до-смерті. Усвідомлення своєї смертності спонукає людину задуматися про значення такого швидкоплинного існування, під час якого не вдається досягти навіть матеріальної мети, не говорячи вже про духовні. Втрата смислу в житті знецінює всю етичну діяльність людини, тому «боротьба за смисл» — одна з головних задач етики. Етичний підхід до проблеми суїциду — наочне тому підтвердження.

По-перше, якщо людина вирішує позбавити себе життя - це означає, що в її свідомості зазнала серйозних змін фундаментальна етична категорія - смисл життя. Людина зважується на самогубство, коли під впливом тих або інших обставин його існування втрачає смисл.

По-друге, втрата смисл життя - це необхідна, але не достатня умова суїцидальної поведінки. Потрібна ще переоцінка смерті. Смерть повинна придбати етичне значення - тільки тоді уявлення про неї може перетворитися на мету діяльності.

По-третє, як би не були багатоманітні життєві події і конфлікти, що призводять до самогубства, у всіх у них є один загальний етичний аспект: на рівні моральної свідомості всі вони апелюють до етичних цінностей: саме в цій якості виступають всі уявлення про щастя, добро, справедливість, обов'язок, честь, гідність і т.п. Іншими словами, суїцидогенні події (події, що штовхають до самогубства) - це могутні удари по моральних цінностях особистості.

По-четверте, саме суїцидальне рішення - це акт морального вибору. Віддаючи перевагу самогубству, людина співвідносить її мотив і результат, приймає на себе відповідальність за самознищення або перекладає цю відповідальність на інших. Так чи інакше, коли людина вибирає цей вчинок, - вона бачить в самогубстві не просто дію, що причиняє смерть, але і певний вчинок, що несуче позитивне або негативне етичне значення і що викликає певне відношення людей, їх оцінки і думки.

Отже, далі, предметом етичного аналізу може служити і ставлення суспільства до самогубства, яке тісно пов'язане з тими ж етичними категоріями (значення життя, щастя, добро, обов'язок і т.п.), але виступаючими вже як елемент не індивідуальної, а суспільної моральної свідомості.

Рішення проблеми смислу життя починається з відповіді на питання: чи має земне людське життя самостійною цінністю?

Іманентна традиція припускає, що земне життя володіє цінністю, в усякому разі, деякі його сторони є вельми привабливими. Задача особистості полягає в тому, щоб активно використовувати відпущений час для залучення до цих етично цінних аспектів дійсності. Іманентна традиція вважає, що сенс життя — в самому житті, в його реальних проявах. Слід тільки визначити, які саме прояви життя додають йому етичну цінність.

Кожна людина, як би не була вона поглинена своїми повсякденними справами і турботами, хоче не просто жити, але і відчувати цінність свого життя, відчувати, що її існування, її діяльність, подолання перешкод, спрямованість в майбутнє мають значення. В буденних ситуаціях ми рідко усвідомлюємо, що нам

потрібне не тільки життя саме по собі, але і його усвідомлення. Ми і без того стихійно сприймаємо життя як щось позитивне. А ось до смерті, навпаки, ставимося різко негативно, бачимо в ній щось трагічне, що вселяє страх і т.п. В цій як би наперед заданій полярності відносин до життя і смерті можна углядіти прояв того таємного "інстинкту життя", про який стільки сказано і написано як про першооснову біологічного існування тварин і людини.

Етичний аналіз дає можливість побачити за фасадом конкретних подій і вчинків моральне значення конфлікту, визначити ступінь його впливу на життєвідчуття індивіда, на його відношення до життя і смерті, тобто встановити, наскільки дана ситуація стала кризовою і суїцидальною. Стає можливим виявити не тільки ті моральні структури особистості, які піддалися психотравматизації, але і "зони, що підлягають зберіганню моральної мотивації", виступаючі як антисуїцидальні чинники. Такими можуть бути у різних особистостей почуття обов'язку і відповідальності, гідність, гордість, совість, соромливість, прагнення уникнути негативних санкцій і думок, підтримати власний престиж і ін. Впливаючи на ці зони, а також відновлюючи "потерпілі моральні структури", вдається приборкати суїцидальні переживання, зняти позитивне ціннісне ставлення до смерті, підвищити цінність життя, повернути втрачений життєвий смисл. На наступних етапах реабілітації розв'язуються задачі гармонізації і зміцнення структур моральної свідомості, тобто формування стійкої життєвої позиції. Даний методичний підхід можна назвати етично-ціннісною переорієнтацією особистості. Його переваги полягають в безпосередній дії на етично-смыслову сферу особистості, деформації якої розділяють відповідальність за кризові стани і суїцидальну поведінку.

Цільові навчаючі завдання:

- 1. У чому полягає моральна свобода? Якою мірою людина може реалізувати цю якість?**
- 2. Як співвідносяться моральна необхідність та моральна свобода?**
- 3. Ситуація морального вибору включає:**
 - a.* абсолютну свободу
 - b.* моральну необхідність
 - c.* випадкові бажання
 - d.* гарну погоду
 - e.* моральну свободу
- 4. Які шляхи пошуку сенсу життя та здійснення морального вибору Ви вважаєте найбільш доречними сьогодні?**
- 5. Чи доречно завжди говорити правду хворому? Чи є моральною лікарська таємниця?**
- 6. У чому полягають позитивні та негативні моменти моральних конфліктів? Чи можна взагалі говорити про їх позитивні аспекти?**
- 7. Уявіть собі суспільство, у якому людина приречена бути або катом, або жертвою. Яку роль – ката чи жертви – вибрали б Ви?**
- 8. Ціль та засоби співвідносяться таким чином:**
 - a.* ціль виправдовує засоби
 - b.* ціль обумовлює засоби

- c. засоби обумовлюють ціль
- d. ціль і засоби не впливають суттєво один на одного
- e. засоби – цінність сама по собі, а ціль – ніщо

9. Волюнтаризм це:

- a. випадковість
- b. кокетство
- c. відповідальність
- d. нав'язування комусь своєї точки зору
- e. примус до діяльності без добровільної згоди на неї

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Як співвідносяться об'єктивні та суб'єктивні засади морального вибору?
2. Яке відношення має пізнання необхідності для людської свободи?
3. Чим визначається власне моральний аспект свободи?
4. Чи є синонімами терміни „свобода” і „воля”? Якщо ні – в чому Ви бачаєте відмінності між ними?
5. Чи вважаєте Ви доречним виділяти такі типи морального вибору, як „гамлетизм” та „донкіхотство”?
6. Чи згодні Ви з тим, що ціль виправдовує засоби?

Теми рефератів:

1. Кантівське розуміння морального вибору.
2. Проблема морального вибору в українській літературі (Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський та ін.).
3. Обов'язок і сумління в медичній професії.
4. Співвідношення права людини на щастя й морального обов'язку у ситуації морального вибору.
5. Релігійне бачення проблеми морального вибору.
6. Політика та проблема морального вибору.
7. Національна ідентифікація як мотив морального вибору.
8. Любов і дружба як онтологічні основи морального вибору.
9. Вплив ідей консерватизму та лібералізму на ситуацію морального вибору.
10. Роль традицій в здійсненні морального вибору.
11. Екзистенційний страх і моральний вибір.

Література:

1. Бичко А.К. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд. – Київ: Український Центр духовної культури, 2000.
2. Біоетика в Україні: Стан і перспективи розвитку (круглий стіл) // Філософська думка. - 1999. - № 3. - С. 117 – 155.
3. Гусейнов А., Апресян Р. Этика. - М., 1998.
4. Етика: навчальний посібник / Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.

5. Єрмоленко А. Категоричний імператив відповідальності Ганса Йонас. Післямова // Йонас, Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. - К.: Лібра, 2001.- С. 358-393.
6. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999.
7. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. - Київ: Основи, 1993.
8. Зеленкова И.Л., Беляев Е.В. Этика: Учебное пособие и Практикум. - Минск, 1997.
9. Золотухина-Аболина Е.В. Современная этика: истоки и проблемы: Учебник для вузов. - Ростов-на-Дону, 1998.
10. Кобилянська О.Ю. „В неділю рано зілля копала...”: Повість, оповідання. – К.: Радянська школа, 1986.
11. Коцюбинський М. Оповідання. – Київ: „Молодь”, 1953.
12. Малахов В. Етика. Курс лекцій. – Київ.: Либідь, 2000.
13. Основы этических знаний. - Санкт-Петербург, 1998.
14. Рикёр, Поль. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М.: „Academia-центр” «Медиум», 1995.
15. Степаненко В.Ф. Етика в проблемах і аналітичних задачах: Навчальний посібник. - К., 1998.
16. Українка Л. Лісова пісня // Українка Л. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1974.
17. Фромм Э. Природа человеческой деструктивности. - М., 1994.
18. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие. - М., 1993. – С. 192-221.
19. Шрейдер Ю.А. Этика: Введение в предмет. - М., 1998.
20. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996.
21. Этика: Учебник для студентов философских факультетов / А.А. Гусейнов, Е.Л. Дубко, С. Ф. Анисимов и др. - М., 1998.

Тема 7. МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА СВОБОДА

Ключові слова: моральна свобода, моральна відповідальність, моральний обов’язок, моральний конфлікт, сенс життя, любов та дружба як вищі моральні цінності, фаталізм, відповідальність, справедливість, принцип відповідальності.

Актуальність теми. Проблема моральної відповідальності є гострою в умовах науково-технічної цивілізації, загрожуючи існуванню самого життя на Землі. Вона дозволяє удосконалити мотиваційну сферу особистості, способи регулювання соціальних конфліктів.

Загальна мета. З’ясувати сутність взаємозумовленості соціальної відповідальності та моральної свободи.

Конкретні цілі:

- розкрити сутність категорії відповідальності;
- обґрунтувати специфіку відповідальності на сучасному етапі історичного розвитку;
- проаналізувати особливості відповідальності в теоретичній медицині;
- показати, як працює парадигма моральної відповідальності в практичній медицині.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Категорія відповідальності в контексті морального вибору.
2. Позитивна і негативна свобода.
3. Проблема свободи і відповідальності в медицині.

1. Категорія відповідальності в контексті морального вибору

Моральний вибір завжди здійснюється на внутрішнє переконання особистості, на підставі доброї волі, по велінню совісті і тому несумісний із спробами уникнути особистої відповідальності, виправдатися посиланнями на чий-небудь авторитет або на те, що "так діють всі".

Таблиця 1

Структура моральної відповідальності

<i>Об'єкт</i>	Взаємовідносини між людьми, а також ставлення до природи - все, що має моральну цінність
<i>Суб'єкт</i>	Окрема людина, колектив, нація, держава та таке інше
<i>Інстанція</i>	Окрема людина, нація, держава та таке інше

В реальному житті моральний вибір виступає в тісному зв'язку з суто практичними питаннями: що робити, як поводитися в даній конкретній ситуації і яка **міра відповідальності суб'єкта** не взагалі, а в цьому саме випадку.

Відповідальність характеризує особистість з погляду виконання нею якихось соціальних або етичних вимог. Проте поняття це є багатогранним. В його історичному розвитку існує декілька векторів: від колективної до індивідуальної, від зовнішньої до внутрішньої, психологічної, від ретроспективної (відповідальність за минуле, провина) до перспективної (відповідальність за майбутнє, обов'язок).

Не менш важлива об'єктна сторона справи – за що індивід відповідає перед іншими або перед самим собою. Будь-які дії людини влітаються в те, що йде в нескінченність, в систему причинно-наслідкових зв'язків. Чи повинна вона відповідати за довгострокові наслідки своїх вчинків і їх опосередкований вплив на долі інших людей, якого вона не хотіла, не передбачала, а часом і не могла передбачити? Кримінальна правова відповідальність обмежена здійсненням,

умисно або по необережності, передбачених законом суспільно небезпечних діянь. Моральна відповідальність таких жорстких обмежень не знає.

Етична сила і масштаб людської особистості визначаються в першу чергу її **відчуттям відповідальності**, причому не тільки за себе, але і за інших. Відмова від відповідальності рівносильна відмові від свободи, капітуляції перед зовнішніми силами. "Якщо, бажаючи виправдати себе" я пояснюю свої біди злою долею, я підпорядковую себе злій долі. Якщо я приписую їх зраді, я підпорядковую себе зраді. Але якщо я приймаю всю відповідальність на себе, я тим самим відстоюю свої людські можливості. Я можу вплинути на долю того, від чого я є невід'ємним. Я – складова частина спільноти людей", – писав Сент-Екзюпері. Чи виправданий такий максималізм?

Хіба добровільно здатися в полон або пораненим потрапити в оточення – одне і те ж? Формула: "Якщо не я, то хто?" етично універсальна. Але чи можна абстрагувати її від соціального контексту? Одна справа – виконання своїх прямих обов'язків, яких ніхто інший не зобов'язаний, а часом і не може, не має повноважень виконати, інша справа добровільно розділити з кимось його ношу, третє – цілком узяти на себе явно чужі функції. Якщо вірно, що немає прав без відповідальності, то вірно і зворотне.

Принцип колективізму припускає постійну всебічну взаємодопомогу, але зовсім не відмінняє розподілу праці, обов'язків і відповідальності. Я можу і повинен допомогти міським організаціям прибрати сніг після стихійної біди, але зовсім не повинен постійно працювати за двірників, кочегарів або службовців овочесховища. Питання: "Якщо не я, то хто?" – в другому випадку не стоїть; хто "він" – чудово відомо. Якщо кожний відповідає "за все", це значить, що і люди, і їх обов'язки знеособлені, так що насправді ніхто ні за що конкретно не відповідає. Принцип загальної рівної відповідальності, не підкріплений координацією і субординацією прав і обов'язків, неминуче обертається загальною безвідповідальністю.

В повсякденному житті люди завжди співвідносять ступінь своєї відповідальності з рівнем своїх реальних можливостей і ступенів свободи.

Міра особистої відповідальності пропорційна внеску в ухвалення і реалізацію найважливіших рішень, що визначають напрям процесу. Чим демократичніше механізми управління, чим ширше коло людей, що активно беруть участь в ньому, тим глибше їх відчуття відповідальності. Але вона не може бути однаковою у начальників і підлеглих, командирів і солдатів. Тому і відповідальність у них різна

. Уміння розрізняти, чи є він єдиним або головним суб'єктом дії, або рівноправним співучасником колективної діяльності, або простим агентом, виконавцем чужої волі, необхідна умова реальної суспільної діяльності індивіда і адекватного визнання її відповідальності.

2. Позитивна і негативна свобода

Людина робить вибір і приймає (або не приймає) на себе відповідальність не тільки в праці, де існує більш менш певний розподіл прав і обов'язків, а й в багатьох інших, менш регламентованих і психологічно складних ситуаціях. Яке при цьому співвідношення внутрішніх (власно етичні принципи) і зовнішніх

(тиск середовища) чинників і як людина реагує на допущену нею етичну помилку?

Перший ступінь етичної свободи — *«свобода від.»*, *«негативна свобода»* — припускає звільнення від зовнішньої залежності. Звичайно, зовнішня моральна залежність — це залежність від авторитету батьків, думки групи однолітків, тиск суспільних моральних стереотипів.

Особистість (звичайно, в підлітковому віці), що дорослішає, обов'язково прагне заявити свою волю «робити те, що їй хочеться». Те, чого нам хочеться, знаходиться в основному в буденному шарі життя, це об'єкти, до яких людину вабить. Слідування своїм схильностям суть реалізація пасивної життєвої установки, «плавання за течією» своєї психіки. Якщо уважно розглянути, чого нам хочеться, то виявляється: банальність наших бажань (поїсти — поспати), низовина наших бажань («вільне життя» зводиться до пияцтва і розпусти), дурість наших бажань (в казках про «три бажання» жодному герою не вдавалося загадати що-небудь корисне). Нарешті виявляється, що найголовніші бажання при такому підході не тільки не задовольняються, але навіть не виявляються.

Другий ступінь етичної свободи — *«свобода для.»*, *«позитивна свобода»* — припускає усвідомлення того, навіщо тобі моральна свобода, для чого ти будеш її використовувати. Це наявність свободи робити те, чого я, дійсно, хочу. Таке діяння припускає активне упровадження в світ своєї етичної установки, а відповідно припускає наявність такої установки у іншої людини. Позитивна свобода означає наявність у особистості здатності будувати життя не всупереч, а завдяки етичним законам, здібності організувати своє життя згідно своєї моралі, тобто слідувати своїй совісті, дотримуватися своєї гідності, прагнути свого ідеалу, виконувати свій обов'язок. Оскільки інтерпретації цих понять багатоманітні, то даний загальний рецепт здійснюється індивідуально.

Якщо *«свобода від.»* — це, частіше всього, свобода без моралі, то *«свобода для.»* — це свобода усередині моралі. При цьому мораль **переживається** індивідом не як догматичні окупи, але як сфера особистої творчості. Етична свобода дозволяє людині «тут і зараз» реалізувати себе в конкретному виді добра. Цій свободі перешкоджає тільки внутрішня обмеженість, нездатність і небажання працювати над собою, над розвитком свого етичного світу.

Способом реалізації етичної свободи є моральний вибір особистості. Це вибір не тільки між варіантами поведінки, але, що набагато важливіше, між цінностями, втіленими в різних варіантах: між чесним і ганебним, чесною і вадою, а зрештою — між добром і злом. Проте можливі і складні варіанти вибору між різними етичними цінностями: обов'язком і совістю, честю і гідністю. Розглянемо основні види ситуацій етичного вибору.

I. Вибір між етичною і аморальною поведінкою, який в звичайній ситуації людина завжди скоює на користь моральності. Проте під тиском обставин (при загрозі життю самої людини, загрозі його близьким, за наявності великої матеріальної зацікавленості) особистість може «зламатися» і вибрати зло. Питання в тому, який саме тиск і якої сили спокуса людина здатна подолати в ім'я своєї моралі. Якщо особистість поважає свої етичні принципи, то межа її міцності надзвичайно висока.

II. Вибір між різними видами етичної поведінки: вибір між обов'язком і схильностями традиційно тлумачився етикою на користь обов'язку, бо схильності звичайно ведуть життя людини «під уклін». Проте під маскою схильності може ховатися якийсь обов'язок. Наприклад, коли батьки хочуть, щоб їх син вибрав певну професію, а він прагне іншої, то синів обов'язок наказує слухняність батькам. Тим часом, існує і такий обов'язок особистості, як не заривати свої таланти в землю, а реалізувати їх на користь суспільству.

Вибір між своїми інтересами і чужими інтересами в класичній етиці потрактувався як вибір між аморальним егоїзмом і етичним альтруїзмом. Тим часом, до числа інтересів особистості входять і етичні її інтереси, які не слід ігнорувати на догоду чужим корисливим або честолюбним прагненням; вибір між особистими переконаннями і громадською думкою більш проблематичний. Звичайно, совість особистості вважається найголовнішою інстанцією в рішенні моральних колізій. Проте, совість конкретного індивіда може бути ледачою, та і індивід не володіти достатнім особовим розвитком, тому коректуючу силу громадської думки не слід скидати з рахунків при визначенні, наскільки етичним виявився той або інший вибір.

Вибір між різними видами обов'язків особистості. Так, може стикатися обов'язок подяки по відношенню до людини, що зробила нам добро, і обов'язок принципості, згідно якому необхідно засудити поведінку цієї людини, якщо вона відхилилося від етичних критеріїв. У жінки її громадянський обов'язок може входити в суперечність з материнськими обов'язками по захисту своєї дитини. Сукупність етичних обов'язків людини не збудована за логічними критеріями «заборони на суперечність», тому моральний вибір часто виявляється складним і навіть хворобливим актом.

3. Проблема свободи і відповідальності в медицині

Особливості науково-технічної революції не могли не впливати на постановку етичних проблем сучасного природознавства, зокрема на відношення учених до проблеми відповідальності.

Розхитування генофонду, відважні кроки генної інженерії, що відкриває настільки нові горизонти, але і зловісні можливості: породження «примари Франкенштейна», вихід з-під контролю «генів мутантів», що можуть спотворити еволюційні пристосування людини, масове породження штучних мутантів. Не виключена можливість ломки основного генетичного коду в результаті непродуманих втручань в його структуру. Наростає генетичне обтяження людських популяцій. Повсюдно фіксується різке ослаблення імунного апарату людини під впливом ксенобіотиків і численних соціальних і особистих стресів.

Можливо, етика ненасильства і діалогу стає одним з центральних моментів етичної думки і виживання людства в цьому світі, що стрімко змінюється. Тому дискусії, що відбуваються з етичних аспектів біології, медицини, генетики мають не тільки чисто теоретичний інтерес, але і практичний, що стосується всіх.

Питання про практичне застосування наукових відкриттів в медицині містить в собі проблему ризику, тобто усвідомлення ученим необхідності тієї сміливості, яка виступає однією з конкретних форм прояву відповідальності. Форми прояву наукового ризику багатоманітні, але завжди питання про нього тісно пов'язане з

проблемою моральної відповідальності ученого. В усвідомленні ученим можливості або необхідності певного наукового ризику виявляється суперечливий характер свободи наукової творчості, з одного боку, і відповідальності - з іншою.

Відповідальність ученого є оборотною стороною свободи його наукової творчості. З одного боку, відповідальність немислима без свободи, з іншої - свобода без відповідальності стає свавіллям.

Серед областей наукового знання, серед яких особливо гостро і напружено обговорюються питання соціальної відповідальності ученого і етично-етичної оцінки його діяльності, особливе місце займають гена інженерія, біотехнологія, біомедичні і генетичні дослідження людини. Всі вони досить близько стикаються між собою.

Саме розвиток генної інженерії привів до унікальної в історії науки події, коли в 1975 році провідні учені світу добровільно уклали мораторій, тимчасово припинивши ряд досліджень, потенційно небезпечних не тільки для людини, але і для інших форм життя на нашій планеті. Мораторію передував різкий ривок в дослідженнях з молекулярної генетики. Проте іншою стороною цього прориву в області генетики є загрози для людини і людства, що таяться в ньому потенційно. Такого роду побоювання і примусили учених піти на такий безпрецедентний крок, як встановлення добровільного мораторію. Проте, дискусії навкруги етичних проблем генної інженерії зовсім не утихнули.

Проблема відповідальності ученого з великою ясністю і виразністю встає, коли він стикається з дилемою «за» або «проти», як це мало місце, наприклад, в медицині на початку ХХ століття, при епохальному відкритті Ерліхом його першого радикального засобу проти сифілісу - препарату «606».

Медична наука і разом з нею практика в ті часи керувалася принципом «перш за все, не нашкодь», та і тепер ще він фігурує в «гіппократовій клятві». Ерліх висунув і мужньо відстоював інший принцип: «перш за все, принось користь». Ці принципи прямо адресовані до відповідальності, до совісті ученого. Ясно, що вони виходять далеко за рамки однієї лише медичної науки, мають найширше загальне значення. Такі проблеми повстають багато разів, і тут немає абсолютного рецепту. Кожного разу вчені повинні зважувати «за і проти» і брати на себе відповідальність, як діяти.

У разі Ерліха відповідальність ученого була надзвичайно висока, можна сказати, гігантська. На одній чаші терезів була найстрашніша хвороба, що має колосальне розповсюдження. На іншій чаші - багатообіцяючий, але до кінця незвіданий лікувальний засіб з небезпекою вторинних, мабуть, важких побічних явищ. Але упевненість в своїй правоті, в надійності перевірок сприяла тому, що принцип «перш за все, принось користь» восторжествував. Не дивлячись на ризик деякої, імовірно можливої шкоди, була переможена найважча, достовірно глобальна хвороба.

Розвиток генної інженерії і близьких до неї областей знання (та і не їх одних) примушує багато в чому по-новому осмислювати і діалектичний зв'язок свободи і відповідальності в діяльності учених.

Сьогодні принцип свободи наукового пошуку повинен осмислюватися в контексті далеко не однозначних наслідків розвитку науки. В нинішніх дискусіях

по соціально-етичних проблемах науки разом із захистом нічим не обмеженої свободи дослідження представлена і діаметрально протилежна точка зору, що припускає регулювання науки. Все це показує, скільки велика роль учених в сучасному світі. Тому, діючи з свідомістю своєї соціальної відповідальності, учений повинен прагнути того, щоб передбачати можливі небажані ефекти, які потенційно закладені в результатах його досліджень.

Немає сумніву, що у разі глобальних проблем ученим не раз доведеться звертатися до своєї совісті, закликати відчуття відповідальності, щоб знайти правильний шлях подолання виникаючих загроз. І, зрозуміло, справа суспільної совісті учених світу, загальної відповідальності - боротися з причинами, що викликають згубні наслідки, направляти наукові пошуки на виправлення шкоди, яка сама наука, не зваживши і не врахувавши можливих наслідків, могла б принести і тим самим виявитися причетною до виникнення тих або інших глобальних проблем. Проте навіть в цьому випадку недоцільним є заклик скептиків припинити поступальний рух наукового дослідження.

Наразі привертають все більш пильну увагу такі широкі форми суспільного руху, якими є Міжнародна федерація учених, їх професійні об'єднання в окремих країнах, виникнення організацій з чітко вираженою спеціальною метою. Розвиток цього руху є проявом відповідальності учених в періоди, що характеризуються особливо широкими, що досягають глобальних масштабів проблемами, що зачіпають різні сторони сучасного суспільства.

Цільові навчаючі завдання:

1. Що потрібно для того, аби свідомість належного постала як моральний обов'язок?

2. Чи всякий моральний обов'язок – категоричний? Чи може індивідуальний моральний обов'язок суперечити загальним нормам моралі? Ваша думка.

3. Чи несе людина моральну відповідальність за провини своїх близьких? Свого народу?

4. Як співвідносяться правова та моральна відповідальність?

5. З людиною можна обійтися «за законом» або «за справедливістю». Чи є різниця між цими двома способами поведінки?

6. Чи можна бути щасливим, позбавляючи щастя іншу людину?

7. У чому полягає специфіка морального вибору у ставленні до тварин?

8. У чому полягають моральні межі евгеніки?

9. Як співпадають гідність людини й гідність людського життя?

10. Суб'єкт моральної справедливості – це:

- a.* держава
- b.* окрема людина
- c.* нація
- d.* природні особливості людини
- e.* індивід
- f.* природа

11. Об'єктом моральної відповідальностіє:

- a. виробничі відносини
- b. сімейні стосунки
- c. національна єдність людей
- d. природа
- e. космічні об'єкти
- f. майбутні покоління

12. Інстанція моральної відповідальності це:

- a. окрема людина
- b. сусіди
- c. трудовий колектив
- d. нація
- e. держава
- f. майбутні покоління
- g. бог

13. Моральна справедливість полягає у:

- a. суворому виконанні своїх обов'язків
- b. вмінні поєднувати загальнолюдські, національні, колективні та індивідуальні потреби, можливості і бажання
- c. досягненні своєї мрії, використовуючи будь-які засоби
- d. відмові від власних інтересів
- e. самопожертві

14. Моральна справедливість полягає у:

- a. суворому виконанні своїх обов'язків
- b. вмінні поєднувати загальнолюдські, національні, колективні та індивідуальні потреби, можливості і бажання
- c. досягненні своєї мрії, використовуючи будь-які засоби
- d. відмові від власних інтересів
- e. самопожертві
- f. вмінні бути щасливим, не заважаючи нікому і не принижуючи інших

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Що являє собою структура моральної відповідальності?
2. У чому полягає анонімізація відповідальності?
3. Чи можна назвати відповідальним самоусунення від морального вибору?
4. Що таке справедливість?
5. Які моменти – матеріальні чи духовні – відіграють більш важливу роль у реалізації справедливості? Чи правомірне таке питання?
6. У чому полягають особливості моральної відповідальності у медицині?
7. Що являє собою моральна справедливість у медицині?

Теми рефератів:

1. Моральна відповідальність «за» та «перед» природою.
2. Свобода і моральна відповідальність у поведінці лікаря.
3. Концепція справедливості Дж. Роулза.
4. Комунікативна філософія та проблема моральної відповідальності.

5. Екологічна справедливість та глобальні проблеми сучасності.
6. Ідентифікація та відповідальність.
7. Обов'язок та совість у лікарській діяльності.
8. Екологічний зміст принципу відповідальності Ганса Йонаса.
9. Екологічні негаразди та моральна відповідальність.
10. Страх та надія як засади моральної відповідальності.

Література:

1. Біоетика в Україні: Стан і перспективи розвитку (круглий стіл) // Філософська думка. - 1999. - № 3. - С. 117–155.
2. Гусейнов А., Апресян Р. Этика. - М., 1998.
3. Етика: навчальний посібник / Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
4. Єрмоленко А. Категоричний імператив відповідальності Ганса Йонаса. Післямова // Йонас, Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. - К.: Лібра, 2001.- С. 358-393.
5. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999.
6. Зеленкова И.Л., Беляев Е.В. Этика: Учебное пособие и Практикум. - Минск, 1997.
7. Золотухина-Аболина Е.В. Современная этика: истоки и проблемы: Учебник для вузов. - Ростов-на-Дону, 1998.
8. Йонас, Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. - К.: Лібра, 2001.
9. Канак Ф.М. Практична екологія: коло завдань і можливості // Практична філософія. – 2000 - № 1. - С. 149-165.
10. Малахов В. Этика. Курс лекцій. – Київ.: Либідь, 2000.
11. Основы этических знаний. - Санкт-Петербург, 1998.
12. Рикёр, Поль. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М.: „Academia-центр” «Медиум», 1995.
13. Степаненко В.Ф. Етика в проблемах і аналітичних задачах: Навчальний посібник. - К., 1998.
14. Фромм Э. Природа человеческой деструктивности. - М., 1994.
15. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. М.: Издательство «Весь мир», 2002.
16. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие. - М., 1993. – С. 192-221.
17. Шрейдер Ю.А. Этика: Введение в предмет. - М., 1998.
18. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996.
19. Этика: Учебник для студентов философских факультетов / А.А. Гусейнов, Е.Л.Дубко, С. Ф. Анисимов и др. - М., 1998.

Тема 8. МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ СУЧАСНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Ключові слова: культура, цивілізація, лікарська таємниця, хвороба, здоров'я, диференціація, медичні технології, клінічний експеримент, лікарська мораль, науково-технічний прогрес, професійний такт, евтаназія, ятрогенія.

Актуальність теми. В умовах розвитку новітніх технологій моральні основи взаємодії сучасних цивілізацій є найбільш актуальною темою у вирішенні важливих етичних проблем. Вивчення моральних орієнтацій та соціальної активності лікарів сприяє вдосконаленню професійної етики медичних працівників.

Загальна мета. Сформувати вміння та навички професійної дієздатності до компетентного діалогу з експертами.

Конкретні цілі:

- формування культури етичного мислення;
- сприяти виробленню моральних переконань з орієнтацією на гуманістичні загальнолюдські моральні цінності;
- проаналізувати особливості лікарської етики в умовах науково-технічної революції.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Глобальні проблеми сучасності як проблеми співіснування культур.
2. Нові галузі медицини як принципово новітній підхід до лікування.
3. Особливості лікарської етики в умовах науково-технічної революції.

1. Глобальні проблеми сучасності як проблеми співіснування культур

Власне, усі глобальні проблеми в самому широкому розумінні можна оцінювати як проблеми культури. **Найбільш очевидним є взаємне нерозуміння культур, обумовлене різною їх орієнтацією (аграрною чи індустріальною), різними рівнями розвитку.** Відмінність культур виявляється не лише в національних особливостях, а й у спрямованості розвитку кожної даної культури, яка фіксується релігією, виявляється в системі цінностей. **Відмінності між культурами не знімають питання про необхідність співіснування і вироблення норм міжнародних відносин.** У наш час все більше значення має тиск з боку міжнародних організацій на країни, що допускають у внутрішній або зовнішній політиці злочини проти людяності.

Сучасна цивілізація спирається на багатство особистості, різноманітність індивідуальностей. Відкриті форми насильства засуджуються, часто це засудження має правове оформлення. Але існують більш витончені форми насильства, не менш небезпечні, бо стирають з лиця Землі народи й культури: духовне насильство відоме з давніх-давен. Експансія більш агресивної культури за допомогою засобів масової комунікації знищує мову, неповторну ментальність, національний характер – не менш ефективно, ніж відкрита

заборона вивчати рідну мову, позбавлення матеріальної підтримки видавництв, преси, театрів, навчальних закладів. Могутньою зброєю у цій війні виступають телебачення й реклама.

У системах, що переживають становлення, перебудову, на передній план виступає тероризм у різних формах (політичний, кримінальний, релігійний). Ініціатором може бути й держава, й організація, й окрема людина. Урядовий терор чи знищення небажаного політичного, державного діяча як і раніше створює попит на відповідних спеціалістів, що кочують з одної «гарячої» точки в іншу. Тим більше, що сучасна цивілізація розширила технічні можливості злочинців.

Використання досягнень цивілізації змушує по-новому підійти до багатьох проблем і в медичній сфері, вирішенню яких може сприяти лише розсудливість, почуття самозбереження, моральне здоров'я лікаря та суспільства в цілому.

Отже, гуманізм сучасної цивілізації зорієнтований на загальнолюдські цінності, виходить з рівних прав усіх людей, незалежно від їх культурної належності; з іншого боку, особливістю сучасних моральних норм є те, що без урахування своєрідності культури неможливе досягнення її повноправ'я. Ці висновки справедливі й стосовно окремих людей: гуманізм включає не лише надання рівних прав, а й урахування особливостей інтересів, психології молоді й літніх людей, жінок і дітей і т. п.; конструктивним може бути лише діалог людей різної етнічної й культурної належності, релігійної й політичної орієнтації.

2. Нові галузі медицини як принципово новітній підхід до лікування

В умовах сучасного прогресу науки велике морально-етичне й правове значення набуває відповідальність лікаря, наукового працівника, зв'язана з правом експеримента на людині, використанням небезпечних і не завжди достатньо обґрунтованих інструментальних методів дослідження хворих.

При будь-якому дослідженні треба виходити з принципу лікарської моралі «не пошкодь». Крім того, повинен бути індивідуальний підхід, психологічна підготовка людей, що досліджуються, увага до їх переживань.

Багато сучасних методів дослідження є складними і далеко не безболісними, через що хворі бояться, нервують. Тому лікар повинен переконатися в доцільності дослідження і проводити його в щадячих неболіючих умовах.

Основними об'єктами біологічного й медичного експерименту є тварини. На них випробовують також нові лікарські й імунобіологічні препарати. Природно, що питання необхідності гуманного відношення до експериментальних тварин зараз також виходить на перший план.

Медико-біологічний експеримент має 3 основних аспекти: науковий, економічний і етичний. Збереження гуманності в експерименті переслідує 2 основні цілі. По-перше, підвищується точність дослідження, бо позбавляється експериментом від реакцій, пов'язаних з стресом. З етичної точки зору, збереження норм гуманної поведінки свідчить про культуру дослідника – моральну й професійну, відображаючи таку рису як здатність до співчуття.

Розвиток біомедичної науки, технології виробництва лікарських засобів і процес їх впровадження в медичну практику викликали неспокій серед громадськості через виникнення проблем етичного характеру і можливі

зловживання в процесі наукових досліджень. Перший міжнародний конгрес етики, що стосувався медичних експериментів з участю людини, був скликаний після того, як були виявлені злочини німецьких лікарів – військові кримінальні досліди, засуджені Нюрнберзьким трибуналом в 1947р. Нюрнберзький кодекс підкреслив добровільну згоду людини на дослід і ліг в основу стандартів проведення досліджень. При кінці 70-х років Міжнародна рада медичних товариств і ВООЗ в 1982 році випустили «Попередні міжнародні етичні вимоги до біомедичних досліджень з участю людини», де викладені основні етичні принципи: повага до особистості, досягнення користі, справедливість. У 1977р. регуляторний орган по медикаментах в США запропонував правила, що визначають обов'язки випробовувачів і спонсорів (виробників) – GCP. При недотриманні цих правил дослідників дискваліфікували. В липні 1990р. Комісія ЄС видала керівництво і країни ЄЕС затвердили обов'язковими умови для випробування лікарських засобів. Впровадження GCP в Україні почалося в 1995 році. У складі Фармацевтичного комітету МОЗ (сьогодні Державний фармакологічний центр МОЗ України) був створений підрозділ, що займається питаннями клінічних випробувань, розроблені методичні рекомендації (1995, 1999) по клінічних випробуваннях лікарських засобів. У січні 2000р. в Брюсселі відбулася конференція Європейського форуму з GCP, де розглядалось питання підготовки планів клінічної розробки лікарських препаратів.

У медичну практику впроваджено багато нових методів діагностики і лікування захворювань з використанням складних медичних апаратів і приладів. Широке розповсюдження має використання з лікувальною метою пересадка шкіри, сухожиль, судин, пересадка нирки, з меншим успіхом – серця. Але морально-етичні аспекти цих пересадок ще не до кінця виявлені. Трансплантація тканин висунула морально-етичну і правову проблему донора і реципієнта, які повинні знати показання і суть майбутньої операції, її складності і очікувані результати. Реципієнт нерідко звертається з запитаннями, хто є його рятівником, чи він здоровий, чи не повпливає чужа кров, кістка на його стан.

При пересадці органів від трупа виникає проблема, пов'язана з забобонами, неморальністю і недопустимістю втручання в організм іншої людини, коли вважається, що реакція відторгнення пересадженого органа пов'язана з інтересами померлої людини. Деякі пацієнти мають відчуття бридливості і відрази до чужих тканин. Етичні проблеми трансплантації органів найшли своє відображення на XXIV Міжнародному конгресі хірургів у Москві в 1975 р., де застерігалось від захоплення експериментаторством. Дискусії з приводу евтаназії також активізувались в епоху трансплантології. Тому поняття «потенційний донор» дуже дискусійне.

Складні морально-етичні проблеми також виникають при розробці протипоказань до реанімації плода після тривалої асфіксії, при наявності значних вироджень, у дорослих – при появі незворотних змін у мозку.

До дискусійних питань медичної етики і деонтології відноситься питання примусового лікування, примусових операцій, які потрібні хворим з галюцинаціями чи з небезпечними для оточуючих захворюваннями (холера, сибірка), проблеми вакцинації проти інфекційних хвороб.

Важче розв'язуються проблеми, коли хвороба не є небезпечною для суспільства, а хворий і родина відмовляються від операції, необхідної за життєвими показаннями. У таких випадках не можна проводити насильну госпіталізацію, але високо моральний медичний працівник повинен докласти максимум зусиль, щоб переконати хворого у необхідності терміновості оперативного лікування.

Бурхливий розвиток медичної генетики породили ряд проблем етико-деонтологічного і юридичного характеру. Виник новий напрямок генетики – генетична інженерія. Як наслідок створення фрагментів спадкової речовини, що належить різним видам організмів, вчені в лабораторіях створюють нові організми з новими корисними властивостями. Успіхи генетики використовуються у тваринництві і рослинництві для покращення якості біологічного виду і продуктивності зернових культур, овочів і фруктів. Але коли такі досягнення спрямовані на активну розробку технології «клонування людей» – це певна загроза людству. Ідея створення людей, здатних виконувати другорядну роль у суспільстві, шкідлива.

Складним у деонтологічному й етичному плані є питання допустимості експериментів медиків на собі. Історія медицини знає немало подібних випадків, коли лікарі ставили на собі небезпечні досліди для вивчення етіопатогенезу ряду інфекційних хвороб, механізму дії ліків. Такі експерименти не тільки оправдані суспільною думкою, але віднесені до числа героїчних вчинків. Експерименти на собі часами вели до трагічних наслідків. Хоча героїзм і відвага таких медиків природньо викликають почуття захоплення, але експерименти і смертельний кінець яких не викликає сумніву, недопустимі. У тих випадках, коли лікар проводить експеримент на собі і це викликано невідкладною необхідністю, він повинен бути під контролем своїх колег, користуватися їх підтримкою і виконувати всі їх призначення.

3. Особливості лікарської етики в умовах науково-технічної революції

Професійна діяльність медичних працівників відноситься до галузі охорони здоров'я, і від вирішення питань етики і деонтології значною мірою залежить здоров'я, настрої людей, морально-психологічний клімат в суспільстві, що впливає на продуктивність праці. У сучасних умовах ринкових відносин роль етики і деонтології особливо зросла, тому що володіння основами етики, використання її в діловому спілкуванні з колегами, посередниками, хворими і їх родичами, допомагає вижити лікарні, підприємству та власне спеціалісту в конкурентному середовищі. Проблеми лікарської етики мають стародавню історію, як і сама медицина. Проте, особливу гостроту вони набули у наш час, коли ринок медичних послуг сильно трансформувався, значно загострилася конкуренція, різко зросла критика неетичної поведінки представників лікарських кіл. Культура почуттів та мислення лікаря за часів технізації суспільного життя й водночас психоемоційної напруги навколо медицини, навіть недовіри до неї, потребують від лікаря постійного самовдосконалення.

Медична етика на сьогодні набула нових рис і особливостей. Зросла соціальна відповідальність лікарів, змінився характер етичних проблем і зміст діяльності лікарів. Державний характер медицини і безплатність її в наш час визначили

правове і морально-етичне положення медичних працівників. У медичну практику впроваджено багато нових методів діагностики і лікування на клітинному і біохімічному рівнях. Проблеми замісної терапії переливання крові, пересадка кісток, кісткового мозку, рогівки, біопсії, відторгнення пересаджених органів розв'язані, але не розв'язані юридичні й морально-етичні проблеми цих операцій. Нема чіткого визначення, хто має вирішувати питання про забір серця від донора і його пересадки. Нема єдності у визначенні критеріїв смерті людини, у якої забирають серце.

Основи законодавства України про охорону здоров'я передбачають можливість випробування перевірених методів діагностики, профілактики і лікування і лікарських засобів на людях при збереженні двох умов – згоди хворого і врахування його інтересів, що передбачаютьвилікування його від хвороби. Доброволець, на якому випробовують, знайомиться з суттю експерименту, його науковою цінністю і можливими наслідками.

В історії медицини є 2 точки зору, як повинен вести себе лікар біля ліжка дуже страждаючої безнадійної людини. Уже древні греки користувалися правилом, яке категорично забороняло прискорення смерті людини, навіть, коли вона просить про це. У відомій клятві Гіппократа з цього приводу написано: «Я не дам нікому, хто б не попросив у мене, смертельного засобу і не покажу шляху для подібного замислу». Більшість лікарів дотримуються цього етичного правила. Інша точка зору трактує прискорення смерті безнадійного хворого морально оправданим.

Лікар повинен ціле життя вчитися, в т.ч. на своїх помилках. Знаменно те, що на деонтологічному конгресі в Парижі в 1967 р. до «Клятви Гіппократа» було зроблене єдине доповнення: «Клянусь вчитися ціле своє життя!»

Міжособистісні стосунки між лікарем та хворим будуються за принципом практичної взаємодовіри, адже довіра як морально-психологічна категорія визначає ставлення як до дій іншої особи, так і до себе самої, ґрунтується на переконанні, що діє ця особа правильно, їй притаманні сумління і чесність. Але щоб завоювати довіру пацієнта, лікарю недостатньо бути просто фахівцем, потрібно вміти розуміти психологічний стан хворого і знаходити відповідний підхід до нього. Однак це вдається не завжди: в одних випадках, і вони переважають, лікар може завоювати довіру хворого з першого знайомства, а в інших – ніколи. Взаємовідносини лікаря і хворого – це не просто обмін інформацією, це – частина лікування. Адже давно відомо, що лікарі можуть впливати на хворобу без будь-яких ліків: прикладом може слугувати ефект плацебо. Плацебо – це біологічно інертна речовина, котру лікар дає хворому як біологічно активну. Свого часу обов'язковою передумовою ефекту від плацебо вважалася сліпа віра у чудодійну силу ліків. Однак співробітництво між лікарем і хворим породжує ефект плацебо без усякого плацебо: будучи науково обґрунтованим, ефект плацебо доповнює медицину як науку і виправдовує погляд на неї як на мистецтво.

У повсякденній діяльності лікаря часто виникають конфлікти утилітарної етики, яка вчить урахувати лише наслідки лікарської діяльності, та деонтологічної етики, згідно з якою треба орієнтуватися не на наслідки, а на загально визнані етичні принципи: чесність, вірність обов'язку, «клятві Гіппократа», дотримуватися прав людини тощо.

Важливою етичною проблемою є співвідношення свободи пацієнта і опіки над ним лікаря. Ця опіка позначається терміном «патерналізм», який може бути справжнім (наприклад, у разі непритомності хворого) або солітарним, коли пацієнт повністю довіряє лікарю і твердо переконаний, що той зробить усе для його видужання. Усе розмаїття підходів до співробітництва лікаря та хворого складається із чотирьох головних компонентів: а) підтримки; б) розуміння; в) поваги; г) співчуття.

Технічний прогрес дещо руйнує хороші взаємини між лікарем та хворим. І коли лікар повністю дозволяє машині (навіть найдосконалішій) стати між собою і хворим, він ризикує залишити хворого без свого сильного «одужувального впливу».

Налагоджені стосунки лікаря і хворого не тільки цілющі самі по собі, вони посилюють і полегшують вплив інших лікувальних процедур. Наприклад, від цих взаємовідносин часто залежить дисциплінованість хворого, тобто готовність виконувати лікарські рекомендації. Бажання співпрацювати зі своїм лікарем створює своєрідну платформу для бажання хворого змінити спосіб життя.

Розглянемо ще один аспект сучасних взаємовідносин лікаря і хворого – дізнаватися й говорити правду. Внутрішня цензура, суспільна думка і соціальні табу накладають обмеження на все, що людина хоче повідомити і здатна вислухати в повсякденному житті. Отже, ці умовності дозволяють повідомляти лише часткову правду. Медицина – це сфера, якій дозволено обговорювати найінтимніші секрети хворих, і лікар має право чекати на них відвертої відповіді. Внутрішня цензура і соціальні обмеження іноді впливають на можливості лікаря збирати анамнез у хворого. А тому, у свою чергу, буває ще важче сказати самому собі правду про своє самопочуття або про причини хвороби. Водночас хворі також мають право почути правду від лікаря. Це одна із складних, болісних тем лікарської етики. Оскільки медична етика в різних країнах формується під сильним впливом національно-культурних традицій, не існує однозначної відповіді на запитання: чи слід говорити хворому правду про його стан, неминучість трагічного результату і т. ін.

У медико-деонтологічній літературі досить поширена думка про те, що в основі ятрогенних захворювань лежать хибні в медичному сенсі слова або дії лікаря, які шкодять хворому. Розуміння та психотерапевтична корекція негативного ятрогенного впливу на психіку хворого можливі тільки після встановлення зв'язку між причиною ятропсихогенії та індивідуальними особливостями лікаря і хворого. З цієї позиції ятропатогенію можна розглядати як негативний бік взаємостосунків лікаря і хворого, а не як безпосередній результат лише дії лікаря.

Ятропатогенія (ятропсихогенія негативного знаку) – це не короткочасна реакція хворого на неправильний, некоректний вислів або дію лікаря, а зафіксований невротичний розлад, який має зазвичай реальні причини в особистості пацієнта і характері стосунків з лікарем. Негативні впливи лікаря на хворого можуть мати широкий діапазон: від явних ятрогеній (ефект, зумовлений в основному неправильною поведінкою лікаря) до псевдоятрогеній (ефект, зумовлений головним чином неправильним суб'єктивним сприйняттям хворим поведінки лікаря). Лікарю потрібно дотримуватись основних умов, що дають

змогу уникати феномена ятрогенії у спілкуванні з хворим. Відсутність порозуміння й взаємної довіри лікаря і хворого – головні причини появи ятрогенії.

У самому кінці ХХ і початку ХХІ століття людство живе в своєрідній духовній атмосфері. Досягнення сучасної НТР привели до появи так званих глобальних проблем – екологічної, демографічної, запобігання від термоядерної війни і ін., які нерідко створюють обтяжливі очікування, передчуття «кінця світу» (апокаліпсичні настрої). Песимізм підігривається і можливостями сучасної генетики втрутитися в «свята святих» – найпотаємніші таємниці механізму спадковості, в діяльність психіки і т.д. Соціальний досвід людства ХХ століття також не дуже сприяє появі милостивих очікувань. Все це разом взяте чинить тиск (не завжди усвідомлюваний) на психічне життя індивіда, створює ґрунт для нігілістичних установок, для зривів і звернення до основоположних, глибинних проблем людського існування, до проблем по суті своїй етичних: «Яке призначення людини? Чи гідна вона щастя і що таке щастя? В чому суть добра і зла, справедливості? В чому полягає борг Людини?».

У той же час необхідно підкреслити, що наш «доленосний» час не тільки підсилює інтерес до етичної проблематики, але приводить до посилення ролі морального чинника у всіх сферах життєдіяльності людини. Саме моральні переконання примушують мільйони людей виступати проти клонування, проти евтаназії та абортів. Саме етична відповідальність встає на шляху непередбачуваних за наслідками наукових експериментів, в той час як неосвіченість і брак довіри до науковців та медпрацівників стають на заваді технічному прогресу і розв'язанню проблем невиліковних хвороб або безпліддя.

Цільові навчаючі завдання:

1. Усі види різноманітних відносин лікаря і хворого, лікаря і суспільства, які не входять в поняття «лікарська таємниця», не можуть регламентуватись правом, але у деяких випадках стають предметом тільки моральної оцінки. Як Ви вважаєте, чому? Аргументуйте свою відповідь.

2. Мексиканський професор Іван Ілліч в книзі «Медична Немізида» стверджує, що хвороби з'являються і зникають тільки залежно від факторів, які пов'язані із середовищем, тому професія лікаря безкорисна. Чи погоджуєтесь Ви з такою думкою?

3. Сутність ейджизму визначається як:

- a.* наука, яка вивчає літніх людей
- b.* наука, яка вивчає хвороби та принципи лікування літніх людей
- c.* точка зору, яка визнає права та інтереси літніх людей
- d.* точка зору, за якою стоїть дискримінація людей по віковим ознакам

4. Гіппократу належать такі слова: “Де є любов до людей, там – і любов до лікувального мистецтва”. Розкрийте сенс цього висловлювання.

5. В основу репродуктивних технологій сьогодення входить:

- a.* застереження вагітності
- b.* клонування
- c.* сурогатне материнство
- d.* евтаназія
- e.* вплив на засоби запліддя

f. розширення сфери акушерських послуг на період вагітності

6. Чи погоджуєтесь Ви із таким висловлюванням: “Бути лікарем – це означає володіти великою владою над людьми. Тому користуватись нею необхідно з мудрістю, відповідально і людяно”.

7. Прибічником ідеї про те, що традиційна мораль перебуває у кризі, і є необхідність в розробці «нової» концепції моралі є:

- a. Ч. Рейч
- b. К. Неш
- c. Д. Янкелович
- d. Е. Дюркгейм

8. “Завтра, як і сьогодні... лікар збереже свій сан жерця, а разом з ним і свою велику, страшну відповідальність” (А. Моруа). Розкрийте моральну сутність висловлювання.

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Чи потрібні невиліковним хворим хоспіси і евтаназія?
2. Чи можна ставити знак рівності між милосердним вбивством та кримінальним?
3. Як Ви вважаєте, ятрогенія – це лікарська помилка чи шкідливий медичний ефект?
4. Які особливості клінічного етикету?
5. Що таке клінічний експеримент?
6. Які Ви знаєте етичні та юридичні вимоги до медичного експерименту?
7. Що таке медичний труєнтизм?
8. Які витоки та причини медичного труєнтизму?
9. Чи потрібен медичний труєнтизм сьогодні?
10. Медична технологія діагностики.
11. Що таке трансплантологія?
12. Який технічний аспект трансплантології?
13. Чи є необхідністю виховання раціонального відношення до смерті?
15. На Вашу думку, що таке милосердя?
16. Чи існує проблема милосердя у світовій медицині?

Теми рефератів:

1. Етика медичного експерименту.
2. Філософсько-гуманітарні проблеми медичної біоетики.
3. Філософія медицини та філософія здоров'я: гносеологічний та етичний аспекти.
4. Глобалізація ЗМІ: загроза чи користь здоров'ю?
5. Системи охорони здоров'я: їх переваги та недоліки.
6. Вік та проблеми старіння в різних країнах.
7. Генномодифіковані продукти як вирішення проблеми голоду.
8. Генномодифіковані продукти як шкода здоров'ю.

Література:

1. Етика: навчальний посібник / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.: За ред. Проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
2. Малахов В.А. Етика: курс лекції: Навч. Посіб. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
3. Грандо А.А. Врачебная этика и медицинская деонтология. – Киев, 1988.
4. Данилевский В.Г. Врач, его призвание и образование. – Харьков, 1921.
5. Кательников В.Г. От Гиппократата до наших дней. – М., 1987.
6. Словарь по этике. - М., 1990. – С. 278-282.
7. Смольников А.И. , Федоренко Е.Г. Врачебная Этика. – Киев, 1978.
8. Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973.

Тема 9. ЕТИЧНИЙ СЕНС ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Ключові слова: глобальні проблеми цивілізації, моральні цінності, екологічні проблеми, глобалізація, демографічна криза, екологічна криза, економічна нерівність, загроза війни, проблеми здоров'я та виживання людства.

Актуальність теми. Сьогодні людство знаходиться на порозі виживання: глобальні проблеми сучасної цивілізації усе частіше ставлять під сумнів щасливе майбутнє нашої планети. Розкриття етичного змісту глобальних проблем людства дозволить не тільки проаналізувати фактори появи та шляхи розв'язання таких проблем, а й усвідомити відповідальність кожної людини за майбутнє світу.

Загальна мета. Розкрити специфіку, сутність та критерії глобальних проблем цивілізації, а також фактори появи і поширення цих проблем в сучасній цивілізації. Дати уяву про етичний сенс глобальних проблем сучасної цивілізації.

Конкретні цілі:

- розкрити сутність і специфіку глобальних проблем сучасної цивілізації крізь призму шляхів її розвитку;
- визначити загальні критерії глобальних проблем цивілізації;
- проаналізувати фактори появи і поширення ключових глобальних проблеми людства;
- виокремити етичний аспект глобальних проблем сучасної цивілізації.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Сутність та критерії визначення глобальних проблем сучасної цивілізації.
2. Фактори появи глобальних проблем цивілізації та їх етичний сенс.

1. Сутність та критерії визначення глобальних проблем сучасної цивілізації

«Глобальні проблеми людськості» – це ті, від яких залежить майбутнє людської цивілізації й самої людини.

Типологізація глобальних проблем людства може бути такою:

- проблеми, що пов'язані з природними (геологічними та біологічними) процесами, та відбуваються на Землі та в космосі;
- проблеми, що виникли як наслідок природної (несвідомої) діяльності людини як частини живої природи Землі;
- проблеми, що виникли як результат свідомої діяльності людини, тобто діяльності з певними конкретними цілями, що спрямовані на зміну геологічного та біологічного середовища;
- проблеми, що пов'язані з політичною, в тому числі міжнародною діяльністю людини та груп людей;
- проблеми, що пов'язані з визначенням майбутнього розвитку людської цивілізації.

Люди, яким випадає жити на переломі століть, часто вважають себе щасливими. Нерідко оволодівають ними й апокаліптичні (передчуття кінця світу) настрої. Переймаються вони й есхатологічними (релігійне вчення про кінцеву долю людини і Всесвіту) роздумами. Сучасне людство, будучи озброєним могутніми знаннями, історичним досвідом, не чекає кінця світу. Проте, маючи вражаючі техногенні досягнення, могутні засоби глобального комунікативного зв'язку та інші здобутки, воно нерідко почувається стурбованим і навіть розгубленим. Усе більше сучасних мислителів (філософів, футурологів, програмістів та ін.) проймаються нігілістичними настроями. Їх турбують численні глобальні проблеми, від розв'язання яких залежить не тільки прогрес людства, але і його виживання. Кожна з цих проблем має і моральний аспект. За словами сучасного американського філософа-футуролога Алвіна Тоффлера, прогнози вчених стали своєрідним футурошоком цивілізації, адже «мільйони відчувають патологію, що витає в повітрі, але не розуміють її коріння. Воно криється не в політичній доктрині або тим більше в містичній безнадії чи ізоляції, притаманній людському еству; патологія ця також не має стосунку до науки, технології або законодавчих вимог соціальних змін». Спричинена вона, на його погляд, неконтрольованим, неперебірливим поступом людства в майбутнє. За твердженнями його співвітчизника Альбера Гора, людство зіткнулося з кризою, яку саме і породило. Воно тоне в морі інформації, будучи нездатним її осмислити: «Замість того щоб шукати нових шляхів осмислення і засвоєння вже створеного, ми далі ще швидшими темпами виробляємо нову інформацію». Серед учених побутує думка, що зростання ролі інформаційних процесів у сучасній цивілізації є своєрідним технологічним ліфтом, з якого важко вибратися, що передвіщає «кінець історії».

Крім цих, існують ще проблеми голоду, злиденності, неграмотності, демографічного вибуху, суперечності між багатими і бідними країнами, збереження довкілля тощо. Всі вони свідчать, що планета і людство вступають у нову стадію розвитку, і на них чекають неймовірно важкі випробування.

Хоча віра у всеилля розуму істотно похитнулася в минулому столітті, оптимістично налаштовані мислителі все-таки покладають великі надії на розум, науку, техніку і технології, запровадження всеосяжних комунікативних зв'язків, які, на їх переконання, дадуть змогу розв'язати глобальні проблеми людської цивілізації і світу. Головне, чого тепер потребує світ, який мріє про щастя,

стверджував Б. Рассел, — це інтелект. Проте, як свідчить історія, розум, знання самі по собі не є ані добром, ані злом. Все залежить від того, якій меті підпорядковані розум і знання. Лише завдяки моральним чеснотам розум олюднюється і стає джерелом добра.

Одні мислителі вбачають причину глобальних проблем у складностях і суперечностях зовнішнього світу, інші вважають, що розв'язання більшості суперечностей, життєвих проблем передбачає внутрішню перебудову самої людини. Так, англійський учений Стівен Хокінг (нар. 1942) переконує у необхідності поліпшення розумових і фізичних властивостей людства, якщо воно хоче впоратися з наростаючою складністю світу, своєчасно й адекватно реагувати на нові випробування. Тому людству необхідно вдосконалювати себе, щоб біологічні системи випереджали електронні. За твердженнями російського фізика, філософа Андрія Сахарова (1921— 1989), надзавданням людських інститутів є збереження в людстві всього людського. Все більше мислителів сходяться на думці, що запобігти деградації людства можна лише завдяки його моральному вдосконаленню, подоланню егоїзму, егоцентризму, споживацького ставлення до природи, оскільки їх непідконтрольність може спричинити екологічну катастрофу планетарного масштабу. Не менш важливим є звільнення людства від культу техногенних новацій, тотальне захоплення якими нерідко вступає у непереборні суперечності з моральними засадами. Двадцяте століття, за словами сучасного японського філософа Дайсаку Ікеда, вже попередило людство про те, що воно не виживе, якщо моральні і етичні категорії гуманізму не ввійдуть у повсякдення, якщо у відносинах між народами і людьми не діятимуть моральні норми співжиття.

Людина є творцем і руйнівником, продовжувачем роду людського і його нищителем, будівничим культури і носієм дикості, варварства. Все залежить від цілей її діяльності. «Нині, — розмірковував англійський історик, соціолог Арнольд Тойнбі (1889—1975), — вперше ми знаємо, що наше майбутнє залежить від того, що ми самі робимо... Результати подальшого розвитку науки залежатимуть від того, наскільки використання її здійснюватиметься з добрими або злими цілями, в етичному сенсі слів «добрий» і «злий». Зло, породжене наукою, не може зцілитися самою наукою».

2. Фактори появи глобальних проблем цивілізації та їх етичний сенс

Мораль є могутнім чинником прогресу суспільства, однак лише за умови, що її дія підсилюється правовою базою держави, а ці права не тільки декларуються, а й виконуються. Розв'язання глобальних проблем людства залежить від узгоджених дій світової спільноти. Проте наддержави нерідко не рахуються не тільки зі світовою громадською думкою, але й з рішенням ООН. Якщо людство справді прагне розв'язати глобальні проблеми, то воно повинне посилити авторитет, вплив міжнародних організацій, які займаються розв'язанням цих проблем. А для цього необхідний постійний діалог людей різних культур, різних світоглядів, релігій, моральних традицій.

В останні десятиліття ХХ — на початку ХХІ ст. особливою загрозою для людства став тероризм, який часто прикривається релігійними гаслами. Однак жодна з релігій не може бути теоретичною базою тероризму, а терористи, які

намагаються сховати свою сутність під релігійними гаслами, приносять сповідуваній релігії більше зла, ніж усі войовничо налаштовані проти них іновірці й атеїсти. Водночас і політики повинні задуматися, чи не є сплеск тероризму також результатом недосконалої, історично застарілої їх політичної практики, використовувати у протидії тероризму не тільки силу, а й могутність розуму. А наука має обережно і відповідально послуговуватися такими термінами, як «війна цивілізацій». Адже безперечним є те, що у глобалізованому світі мають зазнати суттєвого вдосконалення, гуманізації засоби досягнення внутрішніх і зовнішніх політичних цілей, принципи і механізми взаємодії народів різних культур, моральна культура особистості.

Непростий етап свого розвитку переживає й українське суспільство, що спричинено трансформацією його політичної, економічної, соціальної систем, зміною багатьох особистісних і суспільних цінностей, духовних, моральних орієнтирів, інтеграцією у світове співтовариство зі збереженням власної самобутності.

Цільові навчаючі завдання:

1. Вірним судженням про глобальні проблеми сучасної цивілізації є:

a. глобальні проблеми сучасної цивілізації – це виключно екологічні катастрофи

b. глобальні проблеми не можуть бути вирішені однією або декількома країнами – потрібно поєднати зусилля усієї світової спільноти

c. голод також відносять до глобальних проблем людства

2. Як Ви вважаєте, чи можна було уникнути глобальних проблем цивілізації?

3. Глобальна проблема має відповідати критеріям:

a. має цікавити переважну більшість населення планети

b. має нести загрозу майбутньому людства та Землі

c. може істотно погіршити умови існування людської цивілізації

d. з нею має зіштовхнутися абсолютно кожна людина

e. обов'язково має обговорюватися політиками найвищого рангу

f. обов'язково має зачіпати екологію Землі

4. Характеристикою глобальних проблем цивілізації є:

a. глобальні проблеми цивілізації з часом можуть втрачати свою актуальність у світовому масштабі

b. кожна глобальна проблема потребує вирішення в незалежності від комплексу інших проблем

c. глобальні проблеми цивілізації виступають об'єктивним фактором подальшого світового розвитку, існування сучасної цивілізації

d. всім глобальним проблемам суспільного розвитку властивий статичний стан, ні одна з проблем не має мобільного характеру, та завжди має однакову інтенсивність та значимість

5. Криза сучасної цивілізації викликана:

a. розвитком науки

b. відсутністю розумної стратегії розвитку суспільства

c. дефектами соціальної системи

d. науково-технічним прогресом

6. «Екологічний імператив» - це:

a. моральний закон

b. вивчення глобальних моделей розвитку людства

c. перелік екологічних вимог як факторів, що визначають стратегію розвитку суспільства

d. золоте правило моральності

7. Термін «ноосфера» означає:

a. об'єднання людства в єдину світову систему

b. сферу панування розуму

c. систему глобального моделювання навколишнього середовища

d. глобалізацію суспільства

8. Термін «коеволюція» - це:

a. взаємодія індивіда й суспільства

b. спільний, взаємопогоджуваний розвиток людини й природи

c. сучасна теорія еволюції

d. синонім еволюційного підходу

9. Дайте характеристику сучасної цивілізації з точки зору розвитку взаємодії людини та техніки.

10. В чому, на Вашу думку, проявляється взаємозв'язок та взаємозалежність глобальних проблем людства?

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. У чому полягають джерела сучасних глобальних проблем?

2. Які глобальні проблеми сучасності відносяться до числа найбільш актуальних?

3. Які позитивні й негативні моменти ви можете виділити, говорячи про вплив технічної цивілізації на життя людей?

4. Які перспективи подальшого розвитку цивілізації з урахуванням різноманіття культур?

5. Що таке «глобальні проблеми цивілізації»?

6. Назвіть ключові глобальні проблеми сучасного світу.

7. В чому полягає етичний аспект глобальних проблем людства?

8. Назвіть основні критерії, за якими визначають глобальні проблеми цивілізації.

9. Які фактори сприяли появі та поширенню глобальних проблем?

10. Розкрийте роль НТР в появі та прискоренні глобальних проблем сучасної цивілізації.

11. Які з глобальних проблем людської цивілізації є найбільш актуальними для сучасної України?

Теми рефератів:

1. Глобальні проблеми як виклик сучасній цивілізації.

2. Шляхи еволюції людства: етичний аспект.

3. Загальнолюдські цінності та глобальні проблеми світового розвитку.
4. Майбутнє людства: шляхи подолання кризових явищ.
5. Взаємодія природи та цивілізації.
6. Екологічні проблеми сучасності в етичному вимірі.
7. Технізація і технологізація сучасного світу: етичний аспект.
8. Етичні засади глобалізації суспільства.
9. Сутність і зміст сучасної соціально-екологічної обстановки у світі.
10. Зміст основних проектів вирішення глобальних проблем сучасності.
11. Військова й екологічна небезпека як головні погрози сучасної цивілізації.
12. Футурологія про майбутнє світового співтовариства.

Література:

1. Аксёнова О.В. Генезис социально-экологической рефлексии на Западе во второй половине XX века // Социс. – 2004. - № 9. – С. 68-76.
2. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М., 1988.
3. Вельков В.В. Куда идёт эволюция человечества? // Человек. – 2003. - № 2. – С. 16-29.
4. Воронин А.А. Техника и мораль // Вопросы философии. – 2004. - № 10. – С. 93-101.
5. Григорьев А.А., Кондратьев К.Я. Экологические катастрофы. – СПб., 2001.
6. Етика: навчальний посібник / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.: За ред. Проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
7. Иванова В.А. Природа, культура и технологии в XXI веке // Социс. – 2002. - № 4. – С. 136-139.
8. Июдина Е.П. Статистические показатели экономического развития с учетом экологического фактора: (опыт стран СНГ) // Вопросы статистики. - 2003. - № 2. - С. 34-40.
9. Лесков Л.В. Куда идет человечество? [Беседа В.Ф. Правоторова с футурологом, профессором Л.В. Лесковым] // Наука и религия. - 2002. - № 7. - С. 2-4.
10. Малахов В.А. Етика: курс лекцій: Навч. Посіб. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
11. Марушевський Г. Ідейно-концептуальні витоки екологічної етики // Філософська думка. – 2000. - № 3. – С. 47-74.
12. Ойзерман Т.И. Проблема экологии: генезис идей и современность // Социс. – 2002. - № 3. – С. 3-12.
13. Толстоухов А.В. Глобальный социальный контекст и контуры экобудущего // Вопросы философии. – 2003. - № 8. – С. 49-63.
14. Тофтул М.Г. Етика: Навчальний посібник.- К.: Видавничий центр «Академія», 2005.-416с.
15. Философия медицины / Ю.Л.Шевченко и др.-М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004.-480с.
16. Философия глобальных проблем. Вторые Фроловские чтения // Человек. – 2003. - № 4. – С. 72-80.

Тема 10. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Ключові слова: глобальні проблеми цивілізації, Римський клуб, екологічні проблеми, проблеми здоров'я та виживання людства, війна, тероризм, перенаселення, голод, економічна нерівність, ноосфера, альтернативна цивілізація, етика відповідальності.

Актуальність теми. Розуміння сутності та необхідності рішення глобальних проблем людства, бачення їх актуальності та безпосереднього відношення щодо кожної особистості, здатне спричинити передумови зміни суспільного світогляду, що є фундаментальним початком вирішення проблем подібного характеру.

Загальна мета. Розкрити особливості ключових глобальних проблем сучасної цивілізації, а також можливі перспективи розв'язання цих проблем та індивідуальну відповідальність кожного за майбутнє планети.

Конкретні цілі:

- розглянути ключові глобальні проблеми сучасної цивілізації;
- проаналізувати можливі варіанти шляхів розвитку цивілізації та тенденції розвитку глобальних проблем в них;
- навчити орієнтуватися в сучасних сценаріях світового розвитку;
- обґрунтувати перспективність вирішення глобальних проблем сучасності;
- розвивати здібність до самостійного аналізу сучасних проблем суспільства.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Шляхи розвитку цивілізації та глобальні проблеми людства: етичний вимір.
2. Перспективи та шляхи розв'язання глобальних проблем сучасності в Україні.

1. Шляхи розвитку цивілізації та глобальні проблеми людства: етичний вимір

Вирішення глобальних проблем сучасної планетарної цивілізації вимагає наявності цілого комплексу відповідних умов: матеріальних, духовних, політичних й інших. Найбільш важливими з них є пошук матеріальних засобів, залучення до даної справи інтелектуальної світової еліти, особливо вчених різних галузей науки, наявність політичної волі держав взаємодіяти в регіональному й світовому масштабах на двосторонній і багатобічній основі й мирних умовах існування.

Важливим напрямком у вирішенні глобальних проблем сучасності є подолання бездуховності. Е. Фромм, розуміючи небезпеку бездуховності, що має широке поширення в західній цивілізації, писав: «Одне із двох: або західний світ

виявиться здатним відродити гуманізм, вузловою проблемою якого є найбільш повний розвиток людяності, а не праця або виробництво, або ж захід загине, як і багато інших великих цивілізацій».

Для вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації важливою обставиною є об'єднання процесів в духовному житті, як у релігійному, так й у світському вимірах. Зусилля сучасних інтелектуалів зосереджені на пошуку загальнолюдських цінностей, розробці глобальної етики, універсальних моральних принципів, які здатні поєднувати людей перед необхідністю вирішення глобальних проблем. Пріоритетним завданням є впровадження в масову свідомість ідеалів ненасильства, толерантності.

Важливою умовою вирішення глобальних проблем сучасності визнається всесвітня солідарність різних соціальних рухів за демократизацію суспільства й усвідомлення загальної відповідальності за майбутнє світу, за долі природи, культури й духовного життя. Все це веде до визнання культури набагато більше важливою реальністю для долі світу, а ніж політика.

Центральною для всього комплексу глобальних проблем сучасності є проблема людини. Тут варто особливо виділити два підходи. Римський клуб в особі А. Печчеї ставив проблему людини, головним чином, як завдання прискорення вдосконалювання й розвитку нових «людських» якостей, орієнтованих на майбутній світопорядок і глобальну свідомість. Основна ідея другого підходу зводиться до того, що справжню моральну відповідальність за природу й за створення альтернативної цивілізації й культури може взяти на себе тільки духовно зріла й морально вільна особистість.

У сфері етики глобальних проблем засуджуються практично всі висунуті раніше концепції соціального розвитку людини, на які покладається відповідальність за підрив і руйнування глобальної системи підтримки життя й основ самого існування й функціонування цивілізації. Протистоячи всім формам фанатизму й екстремізму, етика глобальних проблем відкидає революційно-насильницькі методи перетворення дійсності й робить головну ставку на еволюційні засоби глибоких змін спочатку в суспільній свідомості, а потім й у соціально-економічній і політичній практиці.

Рішення глобальних проблем сучасності вимагає концентрації зусиль представників різних областей діяльності, у тому числі філософії, що визначає світогляд і методологічні підходи до дослідження глобальних проблем. Ключ до дозволу глобальних проблем сучасності - у комплексному підході, розробці й реалізації міждержавної, регіональної й планетарної стратегії. В узагальненому виді етика глобальних проблем з'являється як спроба створити нове вчення з раціонально обґрунтованими цілями порятунку людства за допомогою відмови від екстремізму, крайностей і подолання проблем, що нагромадилися, на умовах, що влаштовують більшість населення Землі. Всім розсудливим, утвореним людям очевидна необхідність розробки й реалізації концепції модернізації України. Це черговий інтелектуальний й організаційний виклик історії. Зміст відповіді на нього визначить майбутнє. Очевидно, благополуччя й процвітання України не може бути досягнуте без нової ідеї, що зв'язує вічні цінності, українську духовну традицію й сучасний світ із сучасними поданнями про його складності, взаємозв'язки, тенденціях і перспективах. Стратегія виходу України із

кризи повинна опиратися на розуміння геополітичних, культурних її особливостей, урахувати світові тенденції, специфіку однополюсного світу й нових центрів сили.

2. Перспективи та шляхи розв'язання глобальних проблем сучасності в Україні

Відчуття духовної порожнечі, безперспективності того, що відбувається, зламування духовного стрижня в значній частині людей надають особливу актуальність формуванню нового світогляду. Соціально-економічні реформи в Україні останніх років торкнулися основи людського буття людей і вплинули на їхнє поведіння, відношення до життя й смерті, продовження роду. Дані обставини спонукали вітчизняних учених розглядати цінності життя, здоров'я, активного довголіття, реалізацію людських прав і свобод як критерії соціального прогресу.

Наявність й загострення глобальних проблем, демографічної кризи об'єктивно вимагає по-новому переосмислити устояні повсякденні подання й етико-філософські погляди на людину, його світоглядні орієнтири. Дане завдання припускає інтегральний синтез теоретичних результатів сучасної науки й світоглядно-методологічних вимог, що впливають із нього до людини й суспільства.

Вирішення демографічної проблеми в Україні вимагає насичення наукової й масової свідомості новими біологічними ідеями, формування нової орієнтації на цінності життя, здоров'я, творчого довголіття. Культурне й етнокультурне різноманіття України, так само як і генетичне, становить запас міцності, що у змозі забезпечити для успішної адаптації українців до реалій сучасного етапу розвитку. Успішний вихід з демографічної кризи припускає не тільки поліпшення здоров'я населення, продовження життя, соціального захисту, але й облік у демографічній політиці держави розмаїтості природно-кліматичних умов, специфічно-ціннісних орієнтацій в різних культурах стосовно життя й смерті, дитинства, старості, етнокультурних і релігійних традицій. Значний потенціал вирішення демографічної кризи в Україні витримується в традиціях української духовності, що базується на братерській солідарності, соборності, колективності, взаємодопомозі й зростанні міцності національного духу під час драматичних випробувань.

Свою позитивну роль в ослабленні наслідків демографічної кризи повинна зіграти наука. Вивчення біологічних аспектів розвитку людини в їхньому органічному взаємозв'язку з економічними, соціальними ц духовними факторами повинне проводитися на всіх рівнях його прояву: організовому, популяційно-видовому, біоцентричному і біо-ноосферному. Дослідження демографічних процесів дозволяє уточнювати специфіку зв'язку організації й розвитку людини, виявити тенденції його зміни в ході еволюції суспільства. Усвідомлення суспільством змін біології людини і їхніх можливих наслідків має пряме значення для етики, педагогіки, медицини, соціальної роботи з різними групами населення.

Зростаючий інтерес до пізнання надіндивідуального рівня біології людини виявляється в пошуках способів соціального захисту різних груп населення в

умовах системної кризи й зростаючого ризику захворюваності. Розуміння значущості надіндивідуального рівня природи людини проявляється в сучасній медицині як перехід від медицини хвороб (клінічної) до медицини здоров'я (валеології). Керівництво Всесвітньої організації охорони здоров'я в основу інтегральної медичної доктрини кінця ХХ-початку ХХІ століть включила тезу про першорядне значення переходу медицини від «захисно-оборонних» принципів до «соціально-конструктивних», пов'язаним зі створенням самого здоров'я й активного довголіття людей.

Узагальнюючи вищевикладене, представляється можливим відзначити, що глобалізація світових процесів пов'язана, насамперед, з об'єктивними потребами економічного, політичного й духовного характеру, з інтернаціоналізацією всієї соціальної діяльності на Землі. У сучасну епоху зросла загальнопланетарна єдність людства, що характеризується становленням єдиної цивілізації, що вимагає нового планетарного стилю мислення. Сучасний технологічний переворот пов'язаний з інформатизацією суспільства, що сприяє становленню єдиної соціальної спільності, що вимагає формування нової гуманістичної культури, яка розглядає людину як самоціль суспільного розвитку.

Звідси й випливають нові вимоги до особистості: гармонійне поєднання високої кваліфікації, віртуозне оволодіння технікою (найвище у своїй спеціальності) із соціальною відповідальністю й загальнолюдськими моральними цінностями. Конкретний аналіз глобальних проблем сучасності становить сферу компетентності цілого ряду спеціальних наук (соціологія, демографія й інші). Філософія й етика зосереджують увагу на світоглядних життєвих питаннях, розглядають ці проблеми під кутом зору можливостей і перспектив виживання людства.

Загальною ідеєю конкретних заходів щодо збереження навколишнього середовища є «філософія подолання кризи» — ідея необхідності зміни шляхів розвитку сучасної цивілізації. Мова йде, насамперед, про зміну самої людини — зміни соціальних установок особистості й суспільства, переорієнтації людства з ідеології поступального зростання виробництва матеріальних цінностей на духовне самовдосконалення.

Цільові навчаючі завдання:

1. Із згаданих проблем сучасної цивілізації глобальними вважають

- a.* переслідування лідерів опозиції з боку влади в країнах з тоталітарним політичним режимом
- b.* проблему загального потепління клімату Землі
- c.* кризу основних світових валют (євро, долар)
- d.* проблема війни та миру
- e.* усі згадані проблеми
- f.* Жодної зі згаданих проблем

2 «Римський клуб» - це:

- a.* об'єднання футбольних уболівальників міста Рима
- b.* об'єднання римських політологів з метою боротьби з корупцією
- c.* об'єднання вчених для розгляду глобальних проблем сучасності

d. об'єднання народів Центральної Італії з метою протистояння промислово розвиненій півночі

3. До глобальних проблем слід віднести:

- a. вирубку тропічних лісів
- b. демографічну проблему
- c. економічну нерівність
- d. виснаження мінеральних ресурсів

4. Процес гуманізації освіти проявляється:

- a. у збільшенні обсягу гуманітарних знань
- b. у повороті до загальнолюдських цінностей у навчанні
- c. у відмові від ідеологізації навчання
- d. у розширенні кількості гуманітарних дисциплін

5. Гуманітаризація освіти – це:

- a. збільшення обсягу гуманітарних знань
- b. поворот до загальнолюдських цінностей у навчанні
- c. відмова від ідеологізації навчання
- d. розширення кількості гуманітарних дисциплін

6. Є така думка, що вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації лежить переважно у політичній площині (самміти, переговори на найвищому рівні, міждержавні угоди тощо). Чи згодні Ви з цим? Поясніть свою позицію.

7. Чи можуть сучасні досягнення науки і техніки сприяти розв'язанню глобальних проблем людства? Аргументуйте свою точку зору, наведіть приклади.

8. Як Ви вважаєте, яке майбутнє чекає людство? Дайте розгорнуту відповідь, базуючись на лекційному матеріалі та літературі до курсу.

9. Як змінюються демографічні та природно-екологічні умови розвитку сучасної цивілізації?

10. Дайте характеристику умов та шляхів подолання глобальної енергоекологічної кризи.

11. Які перспективи та шляхи подолання технологічної та економічної поляризації суспільства?

12. Чи можна, на Вашу думку, винайти певні профілактичні заходи, що мають не допустити появу нових проблем глобального характеру в майбутньому? Які заходи могли б рекомендувати особисто Ви?

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Назвіть ключові глобальні проблеми сучасного світу визначені Римським клубом.

2. Які дослідження проводилися Римським клубом?

3. Що таке «ноосфера»?

4. Що таке глобалізація? Як вона впливає на вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації?

5. В чому сутність демографічної кризи, та її наслідки для розвитку цивілізації?

6. Чому тероризм набув статусу глобальної проблеми цивілізації?
7. Як пов'язані між собою рішення глобальних проблем людства?
8. Яка сутність прогнозів оптимістичного та песимістичного сценаріїв розвитку суспільства?
9. Які передумови можливого вирішення глобальної кризи сучасної планетарної цивілізації?
10. Які сценарії виживання людства в умовах екологічної кризи пропонуються на сьогодні?
11. Який зміст етики глобальних проблем?
12. У чому полягають особливості прояву глобальних проблем у сучасній Україні?
13. Які перспективи подальшого розвитку цивілізації з урахуванням різноманіття культур?

Теми рефератів:

1. Глобальні проблеми як виклик цивілізації XXI століття.
2. Глобальні проблеми сучасного світу та перспективи їх розв'язання: етичний вимір.
3. Здоров'я сучасної людини як глобальна проблема.
4. Тероризм як новітня глобальна проблема людської цивілізації.
5. НТР і глобальні проблеми цивілізації в етичному аспекті.
6. Причини та масштаби глобального потепління клімату.
7. Сучасні концепції моральної відповідальності.
8. Глобалізація – плюралізм думок.

Література:

1. Будницький О.В. Тероризм глазами историка. Идеология терроризма // Вопросы философии. – 2004. - № 5.
2. Василенко В.А. Экология и экономика: проблемы и поиски путей устойчивого развития: Аналит. обзор. - Новосибирск, 1995. - 122 с. - (Экология; Вып.38).
3. Вельков В.В. Куда идёт эволюция человечества? // Человек. – 2003. - № 2. – С. 16-29.
4. Возняк В. Общественное развитие и экология: взаимосвязь, противоречия, кризисы // Вопр. экономики. - 1995. - N 2. - С.129-138.
5. Григорьев А.А., Кондратьев К.Я. Экологические катастрофы. – СПб., 2001.
6. Денисов Б.П., Сакевич В.И. Динамика эпидемии ВИЧ/СПИД // Социс. – 2004. - № 1.
7. Етика: навчальний посібник / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.: За ред. Проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
8. Зубаков В.А. XXI век. Сценарии будущего: анализ последствий глобального экологического кризиса: Филос.-прогност. эссе - идеи и основа для дискуссии о путях выхода из кризиса. - СПб., 1995. - 86 с.

9. Иванова В.А. Природа, культура и технологии в XXI веке // Социс. – 2002. - № 4. – С. 136-139.
10. Июдина Е.П. Статистические показатели экономического развития с учетом экологического фактора: (опыт стран СНГ) // Вопросы статистики. - 2003. - № 2. - С. 34-40.
11. Малахов В.А. Этика: курс лекцій: Навч. Посіб. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
12. Марушевський Г. Ідейно-концептуальні витoki екологічної етики // Філософська думка. – 2000. - № 3. – С. 47-74.
13. Моисеев Н.Н. Быть или не быть... человечеству? – М., 1999.
14. Ойзерман Т.И. Проблема экологии: генезис идей и современность // Социс. – 2002. - № 3. – С. 3-12.
15. Толстоухов А.В. Глобальный социальный контекст и контуры экобудущего // Вопросы философии. – 2003. - № 8. – С. 49-63.
16. Хилько М. Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 24-46.
17. Тофтул М.Г. Этика: Навчальний посібник.- К.: Видавничий центр «Академія», 2005.-416с.
18. Философия медицины / Ю.Л.Шевченко и др.-М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004. - 480с.

Тема 11. МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Ключові слова: моральна культура, товариськість, дружба, любов, спілкування, комунікація, толерантність, повага, делікатність, співчуття.

Актуальність теми. В сучасному суспільстві проблема моральної культури особистості займає важливе місце. Рівень моральної культури обумовлює подальший соціально-політичний та економічний розвиток суспільства. У зв'язку з цим особливого значення набуває процес формування моральної культури, яка пов'язана також з майбутньою професійною діяльністю лікаря.

Загальна мета. Розкрити зміст моральної культури особистості та визначити шляхи її формування. Виділити основні характеристики моральної культури людини. Проаналізувати соціально-моральні характеристики дружби та кохання, шлюбно-сімейних відносин. Показати їх актуальність у теперішній час.

Конкретні цілі:

- розкрити сутність моральної культури особистості;
- охарактеризувати шляхи її формування;
- проаналізувати основні риси моральної культури людини;
- визначити соціально-моральні характеристики дружби та кохання.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Поняття моральної культури особистості. Шляхи її формування.
2. Соціально-моральні характеристики товаришування, дружби, любові та шлюбу.
3. Моральні засади шлюбно-сімейних відносин.

1. Поняття моральної культури особистості. Шляхи її формування

Моральна культура суспільства й особистості - це інтегральний результат усього духовного розвитку. Вони характеризуються як рівнем засвоєних моральних цінностей суспільства, так й участю людини в їхньому збереженні й збільшенні.

Поняття «культура» - це спосіб людської діяльності, що характеризує універсальність розвитку людини. Культура - це історичне явище, у якому передаються цінності й досягнення соціального досвіду. Тому вона виступає якісною характеристикою розвитку людини та її духовного миру, ступінь універсальності взаємодії людини з навколишнім світом і із самою собою.

Мораль є елементом культури, що забезпечує специфічно людський спосіб існування.

У системі культури особистості важливе місце займає моральна культура, що охоплює рівень освоєння членами суспільства моральних цінностей і практичного перетворення їх у вчинки й повсякденне поведіння. Моральна культура особистості похідна від моральної культури суспільства.

Моральна культура суспільства є сукупністю моральних норм, принципів, оцінок і способів їхнього втілення в повсякденній діяльності людей.

Моральна культура суспільства містить у собі такі підсистеми:

- *об'єктивні моральні цінності*, тобто реальні вчинки, лінію поведіння людей й їхню відповідність або невідповідність інтересам розвитку особистості, суспільства, соціального й морального прогресу людства;

- *суб'єктивні моральні цінності* у вигляді таких, що постійно розвиваються уявлень про моральні норми, принципи й ідеали суспільства й особистості, які фіксуються в повсякденній моральній свідомості й етичних теоріях.

У своєму реальному функціонуванні моральна культура виступає якісною характеристикою морального розвитку соціального суб'єкта (соціальна система, спільність, особистість), являє собою невід'ємну грань практично-духовної діяльності людини й суспільства і полягає в умінні діяти відповідно до моральних цінностей (норм, принципів, ідеалів). Моральна культура виступає своєрідною «наскрізною» системою культури, що пронизує всі без винятку види й форми культури, розкриваючи моральну цінність будь-якої людської діяльності.

Діяльність, пізнання й спілкування є основними формами соціальної активності особистості, самостійними життєвими цінностями, вищими соціальними потребами. Особистісне (міжособистісне) спілкування виступає формою існування моральності. Повноцінне міжособистісне спілкування, тобто коли інша людина сприймається рівним собі й розглядається метою, змістом взаємин, показує, якою мірою одна людина стає потребою для іншого. Саме в цьому віддзеркалюється моральний характер міжособистісних відносин.

Моральна цінність міжособистісних відносин і спілкування проявляється в орієнтації на іншу людину і визнанні її значимості, у морально-психологічному взаєморозумінні, взаємній довірі, повазі й самовіддачі, потребі затверджувати людське в людині, творити добро, дарувати щастя іншому.

2. Соціально-моральні характеристики товаришування, дружби, любові та шлюбу

Товариство, дружба й любов виступають мірою гуманності, людяності, і типами спілкування, і видами міжособистісних відносин, і формами прояву моральної культури особистості, і специфічними емоційно-почуттєвими станами, і моральними цінностями людини, які стають основою шлюбу й відносин у сім'ї.

Товаришування – це міжособистісне відношення, засноване на єдності інтересів у спільній діяльності, що припускає духовну (ідейну) спільність і певний ступінь рівності. Воно обов'язково повинне ґрунтуватися на особистій симпатії. Товаришування як форма моральної культури відбиває потребу людини в спілкуванні, припускає спільність цілей, схожість життєвих поглядів, що викликає відповідне емоційне фарбування відносин. Для товариських відносин притаманний інтерес до спільної діяльності. Саме слово «товариш» має відповідне (і історичне, і етимологічне) походження - від слова «майно», «товар» й означає помічник, співробітник, співучасник. Розрив або порушення єдності інтересів може руйнувати відносини товаришування.

Народний епос свідчить про властиві нашим предкам почуття товаришування. Це почуття виникло з необхідності виконувати спільну справу, але поступово перетворилося в одну з найблагородніших потреб людини, у неминущу моральну цінність суспільства й особистості. Товаришування збагачує зв'язки, які встановлюються між людьми в кооперації, де вони виступають по відношенню один до одного як партнери, і в співробітництві, де вони - колеги, доповнюючи їхніми новими формами спілкування: загальне дозвілля, спорт, розваги, суспільна робота й ін.

Формуванню товариських відносин сприяють і схожі умови життя, що є ознакою поділу товариських і приятельських відносин. Приятельські відносини виникають між людьми на основі особистих симпатій у процесі повсякденного спілкування і якихось менш істотних інтересів. На рівні приятельських відносин зовсім не обов'язковий збіг цілей життя, може відсутніти і спільний інтерес, не буває глибокої зацікавленості долею одного одним. Ці відносини зовні доброзичливі, підтримуються періодичними контактами, пов'язані з виконанням взаємних послуг, обміном думками. Але при цьому не досягається той ступінь щиросердечної близькості, коли спілкування людей веде до вдосконалення особистих якостей один одного. Приятельські відносини не спираються на міцну основу й досить легко перериваються, але можуть перерости й у дружні.

Товариські відносини будуються за особливими правилами: не зачіпати інтереси один одного, але в той же час не залишатися байдужим до недоліків, критично ставитися до спільної діяльності й до її результатів. Якщо мотивами критики є турбота про людину, повага до нього, бажання допомогти, то такі

критичні відносини зміцнюють товариство й можуть стати необхідною умовою дружби. Таким чином, товариські відносини можна визначити як діяльну дружбу.

Дружба – це відносини взаєморозуміння, підтримки й взаємної довіри. Якщо товариство звичайно розглядається як форма групових відносин, то дружба носить особистісний і виборчий характер і припускає наявність спільних інтересів і взаємної прихильності. У дружніх відносинах задіяні багато позитивних емоцій: доброзичливість, прихильність, співчуття, спрямованість на благі справи, співпереживання та ін. Як помітив англійський філософ Ф.Бекон, “вона подвоює радість, а лихо зменшує вдвічі”.

Розуміння моральної цінності дружби залежить від рівня внутрішньої культури особистості. На кожному етапі формування особистості, у кожному віці існує властиве йому розуміння дружби. Так, у *дитячому віці* дружба пов'язана із груповою діяльністю – грою. Оцінка моральних якостей ровесника дається стосовно самого себе (власної персони). Це час, коли будується основа дружніх відносин, з'являються уяви про чесність і вірність.

У *шкільному віці* підсилюється індивідуалізація спілкування, активний розвиток самосвідомості змінює стереотипи поведінки, підвищуючи інтерес до «вічних питань». Тому в підлітків виникає потреба в дружбі, у другу, якому можна довірити переживання, що розділить оцінку всього, що відбувається у внутрішньому світі парубка. Ідеалом підліткової дружби є дружба романтична.

Юнацькій дружбі властива втрата романтизму, посилення егоцентризму, що пов'язане з відкриттям свого внутрішнього світу й усвідомленням виняткової його важливості. Підвищене емоційне фарбування дружби в цей час є своєрідною основою для формування високого почуття любові. Момент переходу «юнацької» дружби в «дорослу» досить умовний - відбувається відносно завершення формування свідомості; розширення й диференціація сфери спілкування й діяльності; поява нових інтимних прихильностей.

У *дружбі дорослих людей* спостерігається більш глибокий контроль почуттів і переживань розумом. Можна сказати, що молоді люди прагнуть будувати відносини дружби з тим, хто розділяє їхні погляди й інтереси, а для дорослих досить співзвучності інтересів. Але чим більш складніший й багатогранніший внутрішній світ людини, тим складніше (або взагалі неможливо) знайти собі подібного. Тому в дозрілих літах у людини одночасно може бути й друг дитинства (спільність спогадів), друг-колега (спільність інтересів справи), друг по улюбленому заняттю (спільність інтелектуальних інтересів й естетичних переживань).

Дружнє спілкування має високу моральну цінність, наявність друзів вважається однією з найважливіших передумов психологічного комфорту й задоволеності життям. Дружба припускає відносини вільних індивідів. Двоє можуть стати друзями, навіть якщо в них різний економічний і соціальний стан, але тільки за умови, якщо обидва є незалежними, вільними людьми, що володіють рівним достоїнством. Люди, що постійно допомагають один одному, не стають друзями, тому що, прибігаючи часто до допомоги одного із друзів, можна потрапити до нього в залежність, а такі відносини суперечать незалежному характеру дружби й часто руйнують її. Глибокий етичний зміст дружби полягає в тому, що друзі ставляться один до одного краще, ніж до інших

людей, тобто приблизно так, як повинні ставитися один до одного всі люди. Дружба прагне до ідеалу моральної досконалості.

Однією з найважливіших проблем, що хвилює кожную людину протягом всього його життя, особливо в пору його молодості, є любов. **Любов** – це морально-естичне почуття, засноване на емоційно-духовному переживанні, зацікавленості, схильності, що виражається в цілеспрямованій прихильності до предмета любові, у безкорисливому прагненні до нього.

Поняття любові в етиці багатозначно. Це любов до справи (професії), батьківщини, Бога, ідеї, людини, материнська й батьківська любов до дітей, дитяча любов до батьків, любов між чоловіком і жінкою, тобто любов має самі різноманітні форми й способи прояву. Любов – одне з фундаментальних властивостей людської істоти, найважливіша складова людського духу. Любов не має ніяких зовнішніх причин для свого існування, не має критеріїв вибору. Як і всі фундаментальні відображення буття людини, вона є таємницею. Перебуваючи як би на поверхні, будучи як би видимою, вона недоступна, незбагненна.

Любов відноситься до вкрай динамічної рефлексії почуттів і відносин. Відмінність любові від дружби в тім, що предметом любові може бути що завгодно, у той час як дружба – це двосторонній зв'язок з іншою людиною. Моральна цінність любові полягає в її здатності мобілізувати всі сили особистості, будити в ній творчу енергію, створювати й формувати людину й людське в ній. Вона – основа брачно-сімейних відносин.

3. Моральні засади шлюбно-сімейних відносин

У **шлюбно-сімейних відносинах** – найбільш повно реалізуються цінності любові, дружби, товариства. І шлюб, і сім'я – явища історичні, залежні від суспільних відносин, що змінюються, і, що впливають на конкретно-історичний образ, стиль життя суспільства. *Шлюб* – це історично обумовлена, санкціонована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що встановлює їхні взаємні права й обов'язки. Залежно від інтересів суспільства шлюб може виступати в моральній, правовій, релігійній й іншій формах. Сучасний шлюб ґрунтується на добровільному союзі, визнанні рівних прав чоловіка й жінки. Шлюб є фундаментом сім'ї. *Сім'я* – мала соціальна група суспільства, члени якої зв'язані шлюбом й (або) кровним спорідненням, спільністю побуту й взаємною моральною відповідальністю. Вона – найважливіший елемент відтворення суспільного життя. Історично сім'я з'являється значно пізніше шлюбу. Суспільство через сім'ю як соціальний інститут забезпечує фізичне відтворення й соціальне існування людини. Шлюбно-сімейні відносини, їхня форма, соціальне призначення визначаються характером конкретно-історичних суспільних відносин.

Сім'я традиційно виконує низку соціальних функцій, головними з яких є продовження роду (репродуктивна функція), виховання дітей, турбота про літніх людей, ведення домашнього господарства, організація дозвілля й ін. Сім'я є одним з головних соціальних інститутів соціалізації індивіда. У ній формується система суспільних і групових цінностей, відбувається передача соціального досвіду, формуються основи індивідуальності, унікальності особистості. Моральні відносини в сім'ї, які базуються на любові, духовній близькості й

чуйності, турботі, відповідальності, сімейному обов'язку, взаємоповазі, є передумовою збереження й зміцнення морального клімату в суспільстві. Шкоду сім'ї завдають такі морально-психологічні властивості особистості як егоцентризм, брутальність, утриманство, кривда, алкоголізм й ін.

Таким чином, моральна цінність товариських, дружніх, любовних, брачно-сімейних відносин полягає в тім, що реалізовані в них моральні ідеали, принципи, вимоги духовно звеличують особистість і зміцнюють моральний потенціал суспільства.

Цільові навчаючі завдання:

1. Як Ви розумієте думку Л.М. Толстого про те, що саме любов є шлях подолання страху смерті?

2. Відомий італійський соціолог Ф. Альбероні стверджує: «Для дружби головне не тривалість та регулярність спілкування, а зустріч». Чи поділяєте Ви його думку?

3. В якому розумінні любов можна вважати моральною передумовою людського спілкування загалом?

4. Що, на Вашу думку, означає бути людиною ввічливою? Чи можна вважати ввічливість суто зовнішньою характеристикою моральної вдачі людини?

5. Розуміти людину означає:

- a.* добре знати людину
- b.* співчувати, почувати теж саме, що і вона
- c.* мати з нею загальні інтереси, думати, як вона
- d.* допомагати їй, бути їй другом
- e.* поважати і любити її

6. В основі дружби лежить:

- a.* територіальна близькість
- b.* сумісна діяльність
- c.* спільні інтереси
- d.* близькість і взаємне прагнення один до одного
- e.* особиста симпатія

7. Комунікабельною людиною можна вважати таку:

- a.* яка багато говорить
- b.* у якої правильна мова
- c.* яка вміє уважно слухати іншу людину
- d.* з якою легко спілкуватися
- e.* яка викликає зовнішню симпатію

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Що означає термін «моральна культура»?
2. Якими рисами повинна характеризуватися морально культурна особистість?
3. Проаналізуйте шляхи формування моральної культури.
4. Розкрийте значення понять «дружба», «любов».
5. Які існують форми любові?

6. У чому полягають моральні засади шлюбно-сімейних стосунків?
7. Чи є актуальними у теперішній час моральні правила шлюбно-сімейних відносин?

Теми рефератів:

1. Становлення дружби як соціального інституту.
2. Антична дружба: ідеал і дійсність.
3. Дружба і вік.
4. Сенс любові.
5. Любов і шлюб.
6. Ідеал любові християнсько-візантійського типу.
7. Тема любові у філософській культурі Нового часу.
8. Чи потрібні для кохання закони?
9. Сім'я вчора, сьогодні і завтра.

Література:

1. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. – М.: Мысль, 1985.
2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити (за загальною редакцією О. Сербенської). – Львів, 1994.
3. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. Этнографические очерки. – Л., 1990.
4. Бестужев-Лада И.В. Ступени к семейному счастью. – М., 1988.
5. Богат Є.М. «Що водить сонце і світила». Любов у листах видатних людей. – К.: Молодь, 1990.
6. Бойко В.В. Любовь, семья, общество. – М., 1985.
7. Веселовский А. Женщины и старинные теории любви. – М.: СП «Интербук», 1990.
8. Волченко Л.Б. Гуманность, деликатность, вежливость и этикет. – М., 1992.
9. Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности. – М.: Молодая гвардия, 1988.
10. Давыдов Ю. Этика любви и метафизика своеволия. – М., 1990.
11. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. – СПб.: Лениздат, 1992.
12. Кон И.С. Дружба. – М.: Политиздат, 1980.
13. Кочетов А.И. Начала семейной жизни. Логинов А.А. Мужчина и женщина. – М.: Полымя, 1989.
14. Краткий справочник по этикету. – К., 1992.
15. Малахов В. Етика. Курс лекцій. – К.: Либідь, 2000.
16. Матвеев В., Панов А. В мире вежливости. – М., 1991.
17. Основы этических знаний. - СПб., 1998.
18. Проценко О.П. Этикет і ділові відносини. - Х., 1993.
19. Соловей П. Ты, я и все, все, все... – М.: Политиздат, 1990.
20. Философия любви. В 2-х частях. – М.: Политиздат, 1990.
21. Этикет. – Харьков.: Фолио, 1998.

Тема 12. МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ ТА ЕТИКЕТ

Ключові слова: культура спілкування, етикет, мовний етикет, толерантність, повага, делікатність, співчуття, такт, тактовність, ввічливість, діловий етикет.

Актуальність теми. В сучасному суспільстві проблема моральної культури знаходить своє віддзеркалення у спілкуванні людей, створюючи для цього певні умови. Простежується тісний зв'язок моральної культури спілкування та етикету, що надає людині можливості для власного морального вдосконалення.

Загальна мета. Розкрити зміст етикету, проаналізувати зв'язок моральної культури з етикетом. Показати специфіку спілкування як типу людських стосунків. Охарактеризувати місце етикету у нашому житті та його значення для медичної діяльності.

Конкретні цілі:

- розкрити сутність спілкування;
- проаналізувати зв'язок моральної культури та етикету;
- охарактеризувати правила загального етикету;
- проаналізувати вплив етикету на ділові відносини;
- розкрити особливості етикету в медичній діяльності.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Поняття спілкування. Специфіка спілкування як типу людських відносин.
2. Моральні виміри спілкування.
3. Етикет як цінність культури. Правила загального етикету.
4. Етикет і ділові відносини.

1. Поняття спілкування. Специфіка спілкування як типу людських відносин

Спілкування – основна форма людського буття. Воно є основою практично всіх наших дій, служить меті встановлення зв'язків та співпраці. Здатність до спілкування завжди була однією з *найважливіших якостей людини*.

Спілкування може розглядатися як сторона, умова діяльності або окремий її вид. Головна особливість спілкування – *взаємодія*. Процес спілкування охоплює соціальну взаємодію членів суспільства – їх спільну діяльність і власне комунікацію. Упорядкованість досягається за допомогою правил і норм, які регулюють *характер спілкування* залежно від його мети і засобів. Спілкуючись, люди повинні рахуватися із соціальними нормами, звичаями, традиціями, що існують у даному суспільстві, колективі.

Від того, як люди розмовляють між собою, залежить настрій, стан нервової системи, благополуччя і спокій у сім'ях, колективах. Від манери спілкування багато в чому залежить успіх в роботі.

Володіючи нормами культури спілкування, людина може уникнути багатьох проблем, конфліктів, швидше досягне життєвих цілей.

Специфіка спілкування визначається тим, що в його процесі суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншої, відбувається взаємний обмін діяльністю, інтересами, почуттями тощо. У спілкуванні людина формується і самовизначається, виявляючи свої індивідуальні особливості.

Складовою культури спілкування загалом є її *моральна культура*. Це культура, що пов'язана з утвердженням у суспільстві гуманістичних справедливих відносин між людьми. Це здатність людини до вибору у спілкуванні необхідних форм та засобів, що прийняті і трансформовані людиною в процесі виховання й самовдосконалення. Моральна культура активізує прагнення людини до особистісного самовираження, до самоствердження людської гідності, вона спонукає до моральної творчості під час спілкування. Під *моральною культурою спілкування* мають на увазі стійкі зв'язки між людьми, а також потребу в морально-психологічному взаєморозумінні, в тому числі і у вирішенні ділових проблем.

Рівень моральної культури може сприяти повноцінному спілкуванню, або породжувати почуття відчуженості, самотності, непорозуміння, якщо рівень культури спілкування є низьким.

Останнім часом виокремлюють такі рівні моральної культури:

- *ритуальний* (спілкування людей у буденному житті з дотриманням загальноприйнятих правил етикету);
- *маніпуляційний* (спілкування людей з метою досягнення своїх цілей, часто за рахунок інших);
- *гуманістичний* (спілкування з повагою один до одного, з прагненням вирішити проблеми і врахувати інтереси кожного).

Спілкування має *практичне значення*, ефективність і результативність якого залежить від багатьох факторів, властивих людям, учасникам процесу спілкування.

2. Моральні виміри спілкування

Для моральної культури спілкування властиве прагнення до взаєморозуміння, відвертості, симпатії, довіри, вміння говорити та вміння слухати. Не випадково, в деяких соціальних сферах людської діяльності протягом століть відшліфовуються такі поняття, як: *моральні цінності, моральні норми та принципи, гуманістичні комунікативні установки у спілкуванні, професійна (службова) етика, моральні вимоги до представників професій*, які найбільше включені у сферу людських відносин.

До моральних цінностей відносять об'єкти, явища та їхні властивості, а також абстрактні ідеї, які втілюють у собі узагальнені ідеали. Обираючи певні моральні принципи, людина підтверджує своє ставлення до норм і принципів моралі, дієвість своїх мотивів, цілісність моральної свідомості загалом.

Моральні цінності добра, морального обов'язку, відповідальності, справедливості, честі й гідності людини, совісті особливо впливають на поведінку людей, їх взаємини з іншими, на характер і культуру спілкування.

У житті людей моральні цінності регламентуються моральними нормами і принципами.

Моральні норми і принципи – це певні вимоги та заборони, що регулюють діяльність, поведінку людей, їхню взаємодію та спілкування. Ці норми та принципи, встановлені людьми у суспільстві на певному етапі його розвитку, є взірцем поведінки та обов'язкові для виконання.

Люди у своїй поведінці та спілкуванні дотримуються різних моральних норм та правил. Розумна людина весь час намагається контролювати свої дії, вчинки. Нерозумна, на думку Конфуція, робить три помилки: говорить, коли не час говорити; не говорить, коли настав час говорити; і говорить, не помічаючи міміки.

Моральними принципами визначаються особливості *комунікативних установок* на взаємодію та спілкування між людьми. Якщо людина сприймає гуманність як цінність, то її комунікативні установки будуть гуманістичними. Така людина буде у взаєминах з іншими доброю, чесною, порядною, толерантною, справедливою, буде з повагою ставитися до інших.

Під час спілкування слід дотримуватись основних принципів етики:

- *не роби іншому того, чого б ти не хотів, щоб він робив тобі;*
- *що ти робиш іншим, те робиш і собі.*

В діловому спілкуванні не можна досягати вигоди лише для себе. Це золоте правило моральності, яким слід керуватися для того, щоб забезпечити такий рівень культури спілкування, що допомагає виявити та розкрити найкращі сторони особистості. Водночас це процес виховання і самовиховання, в якому люди впливають одбу на одного. Саме у спілкуванні якнайкраще виявляються моральні якості людини, відповідність її поведінки загальноприйнятим моральним нормам та принципам.

3. Етикет як цінність культури. Правила загального етикету

Слово *етикет* – французького походження (*etiquette* – в перекладі означає ярлик, етикетка та церемоніал, тобто порядок проведення певної церемонії). В російську мову це слово увійшло у XVIII ст., коли складався придворний побут абсолютної монархії. За допомогою етикету підкреслювалась виключність царської персони, її абсолютна перевага над підлеглими. Етикетом передбачалися не тільки правила поведінки у відповідних ситуаціях, але і форми одягу, довжина шлейфів, наявність прикрас, фасон париків тощо.

В теперішній час під *етикетом розуміється встановлений порядок поведінки, форми обходження в будь-якому суспільстві.*

Етикет, як і будь-яке соціальне явище, суперечливий, багатоаспектний, різноманітний. Його багатовікова історія свідчить про наявність особливої людської потреби розробити ритуали певних форм поведінки та спілкування на рівні епохи, соціуму, окремої групи або індивіда.

Етикетна норма припускає образ і форму дії, що зовсім не означає неприпустимість вільних поведінкових варіацій у межах порядності. Знання етикету передбачає вміння адаптуватися до різних умов життя і знаходити розумну лінію поведінки у відповідних обставинах.

Етикет є безумовним придбанням культури, в його формуванні і функціонуванні діють ті ж самі механізми, що у формуванні та функціонуванні культури: історичний досвід, пам'ять, відбір цінностей, наявність знакових елементів-символів, поєднання матеріального та духовного, ціннісний результат засвоєння людиною світу природи, соціуму, а також самої себе.

Етикет як феномен культури поступово демократизувався. Ввічливі форми спілкування, поведінки входять у побут, культуру відносин людей як невід'ємний компонент їхнього способу життя. Справжня, щира ввічливість стає своєрідним мірилом культури людини, адже в її основі лежать повага, вміння почувати і співчувати, переживання і співпереживання, відчувати милосердя і співчуття. *«Ніщо не обходиться нам так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість»* - писав іспанський письменник Сервантес. У ввічливості віддзеркалюється рівень вихованості людини.

Загальні правила етикету повинні бути виявленням внутрішнього ставлення людини до оточуючих, виявленням уваги і поваги до інших. Наше судження про людей залежить від того, як ми самі себе поводимо. Якщо поведінка людини відповідає вимогам етикету, які засновані на добрих навичках та відповідають загальноприйнятим формам спілкування людей між собою, то таких людей можна вважати вихованими, культурними.

В суспільстві іноді доводиться надавати деяким особам перевагу. *Основне правило* можна сформулювати таким чином: ***перевагу мають***

- *жінки перед чоловіками,*
- *старші перед молодшими,*
- *інваліди та хворі перед здоровими,*
- *начальники перед підлеглими,*
- *ті, хто знаходяться вище за своїм становищем, перед іншими.*

Правилами етикету слід керуватися не від події до події, а постійно, оскільки більшість цих правил може допомогти вірно визначити поведінку у повсякденних контактах з оточуючими.

4. Етикет і ділові відносини

Етикетні норми стали невід'ємним компонентом способу життя (в побуті, на роботі, у громадських місцях) вихованої людини. Культура ділового спілкування і відносин – необхідна умова будь-якої професійної діяльності людини.

Поведінка людини на службі регламентується цілим зведенням правил, які з'явилися одночасно з виникненням різноманітних професій. Є правила «писані», їх необхідно строго дотримуватись, є «неписані», але культурна людина їх дотримується. Одні правила змінюються, як змінюються епохи та люди, інші залишаються незмінними.

Поведінка людини буде залежати не тільки від навичок та прийомів, необхідних для виконання даної роботи, але і від особливостей конкретного середовища, в якому буде складатися ця діяльність.

Правила поведінки у сфері ділових відносин – це не рецепти, а скоріше рекомендації. Висока культура службової діяльності полягає в тім, щоб незалежно від бажання, симпатій, антипатій та інших факторів людина виконувала свої службові обов'язки.

Основні правила поведінки «посадових осіб» у процесі їхнього спілкування з людьми повинні бути такими:

- бути тактовними, ввічливими;
- бути терплячими, попереджувальними, уважними;
- вміти вислухати питання, прохання, чітко і зрозуміло відповісти;
- професійно грамотно виконувати свою справу;
- бути дисциплінованими та виконавчими.

Цільові навчаючі завдання:

1. Тотожні чи ні за своїм істотним значенням поняття «спілкування» і «діалог»? Якщо ні, що ще, окрім налаштованості на діалог, передбачає повноцінне спілкування?

2. К.С.Станіславський писав: «Необхідно раз і назавжди зрозуміти, що перебирати на людях всю грязну білизну – невихованість. Що в цьому позначається відсутність витримки, неповажність до інших людей, дурна звичка. Потрібно раз і назавжди відмовитись від само оплакування та самооплювання. У суспільстві необхідно усміхатися. Плач та сумуй вдома або про себе, а на людях будь ласка веселий і приємний». Чи згодні Ви з такою точкою зору? Поясніть.

3. Відомий французький письменник та льотчик, дуже інтелігентна людина, якось помітив, що сама велика розкіш – це розкіш людського спілкування...» Як Ви розумієте ці слова?

4. Відомий французький письменник-мораліст Франсуа де Ларошфуко тонко помітив: «...Якщо сказати слово вчасно – велике мистецтво, то вчасно помовчати – мистецтво ще більше». Як Ви розумієте цей вислів?

5. Альфред Адлер у своїй книзі «Що повинне означати для вас життя» сказав наступне: «Людина, яка не цікавиться своїми побратимами, зазнає самі великі труднощі в житті і спричиняє саму велику шкоду оточуючим. Саме у середовищі подібних людей і з'являються невдахи». Чи згодні Ви з такою точкою зору? Обґрунтуйте свою відповідь.

6. Розкрийте зміст загальних правил ввічливості:

- особиста скромність
- почуття міри та почуття такту
- вміння управляти собою
- стриманість
- бути завжди точними

7. Поясніть, як Ви розумієте правила чотирьох переваг. Перевагу мають:

- жінки перед чоловіками
- старші перед молодшими
- хворі перед здоровими
- начальники перед підлеглими

8. Термін «етикет» означає

a. встановлений порядок поведінки, форми обходження у будь-якому суспільстві

b. поважливе ставлення до інших людей

c. кодекс сімейних законів

- d. вміння красиво одягатися
- e. правила поведінки за кордоном

9. Як говорить героїня одного з відомих оповідань Вікторії Токаревої «Скажи мені що-небудь на твоїй мові»: «Мені подобаються ті, кому подобаюсь я. Якщо я кому-небудь сподобаюся, то така людина буде здаватися мені і розумною і красивою. Кожна людина, в остаточному випадку, кохає себе. Себе в собі і себе в іншому. І в цьому не має нічого негожого. Чим краще людина ставиться до себе, тим краще вона ставиться до інших». Прокоментуйте цей уривок.

10. Яким чином мовчання може поєднувати людей?

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Що таке спілкування? В чому специфіка спілкування як типу людських стосунків?
2. Чи можна вважати спілкуванням будь-які моральні взаємини між людьми?
3. Що таке етикет?
4. Охарактеризуйте правила загального етикету.
5. Яке значення займає етикет у медичній діяльності?
6. Які існують форми спілкування між людьми?
7. Розкрийте сутність культури спілкування.
8. В чому полягають особливості спілкування по телефону?

Теми рефератів:

1. Культура ділових відносин.
2. Проблема спілкування у медичній практиці.
3. Культура мови та мовний етикет.
4. Етикет та ділові відносини.
5. Такт і смак.
6. Історія становлення етикету.
7. Етикет взаємовідносин батьків та дітей.

Література:

1. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. – М.: Мысль, 1985.
2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити (за загальною редакцією О. Сербенської). – Львів, 1994.
3. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. Этнографические очерки. – Л., 1990.
4. Бестужев-Лада И.В. Ступени к семейному счастью. – М., 1988.
5. Богат Є.М. «Що водить сонце і світила». Любов у листах видатних людей. – К.: Молодь, 1990.
6. Бойко В.В. Любовь, семья, общество. – М., 1985.
7. Веселовский А. Женщины и старинные теории любви. – М.: СП «Интербук», 1990.

8. Волченко Л.Б. Гуманность, деликатность, вежливость и этикет. – М., 1992.
9. Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности. – М.: Молодая гвардия, 1988.
10. Давыдов Ю. Этика любви и метафизика своеволия. – М., 1990.
11. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. – СПб.: Лениздат, 1992.
12. Кон И.С. Дружба. – М.: Политиздат, 1980.
13. Кочетов А.И. Начала семейной жизни. Логинов А.А. Мужчина и женщина. – М.: Полымя, 1989.
14. Краткий справочник по этикету. – К., 1992.
15. Малахов В. Этика. Курс лекцій. – К.: Либідь, 2000.
16. Матвеев В., Панов А. В мире вежливости. – М., 1991.
17. Основы этических знаний. - СПб., 1998.
18. Проценко О.П. Этикет і ділові відносини. - Х., 1993.
19. Соловей П. Ты, я и все, все, все... – М.: Политиздат, 1990.
20. Философия любви. В 2-х частях. – М.: Политиздат, 1990.
21. Этикет. – Харьков.: Фолио, 1998.

Тема 13. МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ЯК ФУНДАТОР ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

Ключові слова: мораль, моральність, моральна культура особистості, моральна свідомість, моральні почуття, моральна діяльність, моральні відносини, моральна програма людини, типи моральної культури, самовдосконалення, самопізнання, формування особистості, соціальне середовище, соціалізація, моральне виховання, самовиховання, професійна етика.

Актуальність теми. Сучасні умови розбудови пострадянських відносин в українському суспільстві вимагають глибоких зрушень в освіті випускників вищих навчальних закладів. Саме головне - це формування їх моральної культури, яка є основою для професійної діяльності спеціаліста.

Загальна мета. Ознайомити студентів із моральною культурою, що є фундатом професійної етики взагалі.

Конкретні цілі:

- визнати необхідність засвоєння знань моральної культури;
- впровадження цих знань у фахову діяльність спеціаліста.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Поняття моральної культури. Моральна культура особистості: зміст та структура. Типи моральної культури особистості.
2. Формування особистості та її культури. Суть морального виховання та

самовиховання.

3. Моральна культура посадової особи. Самовдосконалення та самопізнання як важливі риси останньої.

1. Поняття моральної культури. Моральна культура особистості: зміст та структура. Типи моральної культури особистості

Моральна культура особистості – це ступінь засвоєння моральних цінностей даного суспільства; це досягнута особистістю ступінь морального розвитку. Головним *критерієм* моральної культури особистості виступає поведження людини, його моральні ідеали й принципи, відношення до інших людей і соціальних груп.

Основною *функцією* моральної культури особистості є регулювання моральних аспектів діяльності й моральних відносин у суспільстві.

Головними елементами *структури моральної культури особистості* є культура моральної свідомості й культура морального поведження (вчинку). *Культура моральної свідомості* містить у собі культуру етичного мислення (проявляється в моральній оцінці ситуації, виборі й ухваленні морального рішення) і культуру моральних почуттів (почуття людини, перетворені моральністю).

Культура морального поведження (вчинку) проявляється у двох *формах*: внутрішній (світогляд і норми моральності особистості, втілені у вихованні) і зовнішній (втілення морального виховання особистості у вчинках і поведженні).

Таким чином, моральна культура особистості – це якісна характеристика морального розвитку й зрілості особистості. Залежно від зрілості морального розвитку можна визначити кілька *типів моральної культури особистості*:

- *низький*- людина не має елементарних моральних уявлень і часто порушує моральні норми, прийняті в суспільстві;
- *«мозаїчний»* - окремі моральні подання межують із моральними вчинками, які людина робить під впливом суспільної думки, традицій;
- *раціональний* – людина засвоює моральні норми без внутрішньої переконаності;
- *емоційно-експресивний* – людина здобуває загострене моральне почуття добра й зла, але їй не вистачає знань для їхньої матеріалізації;
- *високий* – єдність знань моральних норм, багатство почуттів і морального поведження особистості.

Становлення моральної культури особистості залежить від цілого ряду факторів: соціального оточення, організації виховання, педагогічної культури вихователів, самовиховання особистості.

2. Формування особистості та її культури. Суть морального виховання та самовиховання

Зміст процесу формування особистості містить у собі діалектичну єдність об'єктивного й суб'єктивного, матеріального й духовного, свідомого й стихійного, позитивного й негативного. На процес формування особистості впливають наступні фактори: природне середовище й соціальне оточення, вплив суб'єктів суспільного й сімейного виховання, самовиховання, предметно-

практична діяльність і спілкування.

Поняття «формування особистості» означає сукупність об'єктивних умов і суб'єктивних факторів (природних, соціальних), що роблять істотний вплив на становлення й розвиток людини. Одним з таких факторів є **виховання**, що являє собою цілеспрямовану діяльність по виробленню у людей програмованих якостей, тобто виконання соціального замовлення суспільства на відповідний тип особистості. Виховання носить конкретно-історичний характер, має соціально-класову спрямованість. У процесі колективної діяльності й виховання людина засвоює інформацію, що суспільство свідомо, цілеспрямовано повідомляє своїм членам через систему виховних установ і ЗМІ. Виховання спрямоване на засвоєння цінностей суспільства, у якому живе людина. Але людина засвоює не тільки цінності свого оточення й сучасного йому світу. Його ціннісні орієнтації виробляються з урахуванням усіх досягнень людської культури.

Моральне виховання як один з напрямків системи суспільного виховання, покликано виробляти найбільш загальні регулятивні принципи життєдіяльності людини, забезпечувати його готовність діяти відповідно до конкретно-історичного суспільного ідеалу на основі загальнолюдських цінностей. *Головна особливість морального виховання* полягає в спрямованому перетворенні зовнішніх для людини нормативних вимог у систему особистісних якостей, що затверджують добро й справедливість у житті. *Метою морального виховання* є розвиток у людини свідомого відношення до суспільно необхідних норм поведінки, перетворення моральних принципів в особисті переконання. Моральне виховання націлене на досягнення єдності раціонально інформативних, ціннісних і вольових сфер свідомості (єдності знань, переконань і дій). Оволодіння моральними принципами в процесі виховання означає перетворення вищих цінностей суспільства у факт моральної свідомості й поведінки людини. Єдність моральної свідомості й культури діяльності, поведінки становить *основу моральної культури особистості*.

Моральне виховання складається з єдності послідовних ланок: моральної освіти; перетворення етичних знань у моральні переконання; вироблення звичок належного поведінки; формування потреби й здатності до морального вдосконалення; вироблення непримиренного відношення до аморалізму, виховання готовності й здатності протистояти злу.

У досягненні цілей виховання все більшого значення набувають свідомі зусилля самої особистості. Залишаючись об'єктом виховного впливу суспільства, індивід у той же час стає усе більше активним суб'єктом, здійснюючи **самовиховання**, самовдосконалення. Тому особистість не тільки об'єкт, але й суб'єкт виховання. Без її активності виховання буде малоефективним. Таким чином, виховання закономірно доповнюється й завершується самовихованням. Самовиховання *за формою* – суб'єктивний процес, *по цілям і змісту* воно обумовлено потребами суспільного розвитку. Соціальне середовище й виховання детермінують самовиховання й сприяють створенню необхідних соціально-психологічних передумов для нього. Самовиховання - це спосіб твердження індивідуальності в людині, особистісний засіб його розвитку. Без цього суб'єктивного фактора неможливе становлення соціально зрілої, творчої особистості з життєвою позицією гуманістичної спрямованості.

Завдяки самовихованню розширюється сфера розвитку особистості. Без самовиховання не буває повноцінного розвитку особистості, не можуть сформуватися її самостійність, висока соціальна активність, відповідальність. Процес самовиховання особистості уявляється одним з істотних показників моральної культури особистості й засобом морального звеличення людини.

У процесі формування моральної культури важливе місце належить **моральному здоров'ю особистості**, сутність якого варто розуміти як комплексну характеристику моральності індивіда, що припускає імунітет до різних видів соціального зла; моральну чистоту вчинків і помислів, турботу людини про свій моральний вигляд, авторитет в очах навколишніх і самоповазі. Моральне здоров'я особистості пов'язане з усіма іншими видами здоров'я людини – духовним, психічним, соціальним, фізичним. Медичний аспект проблеми збереження морального здоров'я особистості полягає в тому, що прагнення людини твердо захищати позиції чесності, справедливості, відповідальності, найчастіше спричиняє стреси, фрустрації, порушення й піддрив духовного, соціального здоров'я.

3. Моральна культура посадової особи. Самовдосконалення та самопізнання як важливі риси останньої

У сучасному суспільстві підсилюється значення моральних принципів у трудовій і суспільній діяльності, системі стимулів. Гуманізація суспільної праці веде до постійного розширення колу професій, що претендують на власні моральні основи, формування власних «моральних» кодексів. Крім традиційно відомих медичної, педагогічної, юридичної, дипломатичної й військової етик, рішуче заявляють про себе адміністративна й депутатська, міліцейська й спортивна етики, етика журналіста, вченого, працівника в сфері бізнесу, підприємництва й обслуговування. Будь-яка трудова діяльність (незалежно від професії) припускає наявність єдиної трудової моралі всього суспільства й повинна відповідати загальному характеру моральних вимог. Разом з тим, це не виключає й специфічних моральних норм поведінки для певних осіб, що займаються тими або іншими видами професійної діяльності.

Професійна діяльність, суб'єктами якої виступають люди, обслуговує складну систему професійно-моральних відносин. У цю систему входять: а) відношення фахівця до об'єкта праці (наприклад, лікар - пацієнт, викладач - студент); б) відношення фахівця до колег; в) відношення фахівця до суспільства. Ці відносини вивчаються професійною етикою. Конкретизація ж загальних моральних принципів і норм таких відносин, стосовно до особливостей того або іншого виду професійної діяльності, являє собою **професійну мораль**. Вона виникає у зв'язку із суспільним поділом праці. Залежно від конкретних історичних умов на перший план висувається та або інша сторона професійної діяльності. Відношення до неї суспільства визначає її цінність. Моральна оцінка професії суспільством обумовлюється двома факторами: по-перше, тим, що дана професія дає об'єктивно для суспільного розвитку; по-друге, тим, що вона дає людині суб'єктивно, у сенсі морального на нього впливу. Усяка професія виконує певну соціальну функцію, а представники цієї професії мають своє суспільне призначення, свої цілі. Та або інша професія накладає свій відбиток на людей і на

їхній спосіб життя. Усередині кожної професійної групи складаються певні специфічні зв'язки й відносини.

Залежно від об'єкта праці, знарядь праці, використовуваних прийомів і розв'язуваних завдань виникає неповторна своєрідність ситуацій, емоцій, труднощів і навіть небезпек, які жадають від людини певного типу дій, методів їхнього здійснення, психічних реакцій. У кожній професії народжуються свої моральні «спокуси», моральні «доблесті» й «втрати», виникають певні протиріччя, конфлікти, виробляються своєрідні способи їхнього дозволу. У професійну діяльність людина втягується з його індивідуальним суб'єктивним світом моральних подань, почуттів, переживань, прагнень, способом мислення, морально-психологічними установками.

Таким чином, професійна мораль з'являється й стає невід'ємною частиною загальнолюдської моралі, існує в її межах і формується на її основі. Професійна мораль, як і моральна система суспільства взагалі, історично й соціально тісно пов'язана з конкретною епохою, є дітищем свого часу, відбиттям суспільних відносин.

Цільові навчаючі завдання:

1. Моральна культура – це:

- a.* спосіб засвоєння, передачі і розвитку моральних цінностей
- b.* сукупність (система) моральних цінностей (правил, норм, принципів, ідеалів), що усвідомлюються на теоретичному та буденному рівнях
- c.* об'єктивація уявлень, поглядів, переконань, тобто моральної свідомості через поведінку, діяльність, вчинки людей, що оцінюються з позицій гуманізму, золотого правила моральності
- d.* система моральних відносин, що встановлюються внаслідок втілення моральних уявлень через моральні дії
- e.* важлива характеристика суб'єкта у певній сфері його діяльності

2. Виберіть терміни та поняття, які відповідають структурним елементам моральної культури:

- a.* Моральна свідомість
- b.* Моральні почуття
- c.* Теорії моралі
- d.* Моральні почуття
- e.* Моральна діяльність
- f.* Моральне виховання
- g.* Моральна діяльність
- h.* Моральні стосунки
- k.* Моральні відносини
- l.* Моральна поведінка

3. Одним із критеріїв моральної культури особистості є вчинки та їх відповідність проголошеним моральним принципам, втілення поглядів у життя, реалізація їх через стосунки з людьми і природою. Чи може бути еталоном відданості, вірності принципам, поглядам Сократ – давньогрецький філософ-мораліст (470/469-399 рр. до н.е.), який усе своє

життя присвятив „пробудженню співгромадян від моральної сплячки”?
Відповідь обґрунтуйте.

4. Встановіть відповідність таким типам моральної культури, як 1) низький, 2) „мозаїчний”, 3) раціональний, 4) емоційно-експресивний, 5) високий.

a. характеризується глибокими знаннями, багатством почуттів і практичної діяльності, іншими словами, відзначається цілісністю системи, універсальністю і гармонією розуму і почуттів, теоретичної і практичної діяльності

b. знає загальноприйняті норми, принципи, правила, але не вважає за необхідне спиратися на них у своїй поведінці

c. має загострене відчуття добра і зла, справедливості й несправедливості, але не керується ним через відсутність волі, нечіткість знань

d. має непевні уявлення про норми і часто порушує загальноприйняті моральні правила

e. має фрагментарні моральні знання і в поведінці орієнтується більше не на свій розсуд, а на зовні чинники (громадську думку, традиції тощо)

5. Григорія Савича Сковороду (1722-1794) іноді називають „українським Сократом”. Він був відомим філософом та теологом. Але чи можна пояснити тільки повагою до його ерудиції приязне ставлення з боку високих посадових осіб держави і церкви?

6. Як можна прокоментувати такий вислів, що відомий із стародавніх часів: „Добрими намірами вимощений шлях до пекла”?

7. Чи можна оцінити справжню мотивацію індивіда, а через неї – моральну культуру особистості, лише аналізуючи діяльність суб’єкта в цілому? Доведіть це на прикладі життєвого шляху таких великих релігійних реформаторів (пророків), як Будда, Христос, Мухаммед.

8. Моральне виховання – це:

a. етична освіта

b. перетворення етичних знань на моральні переконання

c. вироблення навичок належної поведінки

d. формування потреби та здатності до морального самовдосконалення

e. вироблення непримиренного ставлення до аморальності

f. виховання готовності й уміння протистояти злу

g. оволодіння моральними принципами

h. самовиховання та самовдосконалення

k. моральна дієздатність

l. усе вищезазначене

9. Мауглі, відомий герой роману Кіплінга, був феральною (лісовою) людиною. Які чинники об’єктивного та суб’єктивного порядку вплинули на формування його як особистості?

10. На підставі аналізу біографій, щоденників, мемуарів, життєписів великих людей (таких, як Сократ, Л.М. Толстой, А. Швейцар, О.Шмідт та багатьох інших) доведіть, що у формуванні цілісного світогляду, працьовитості, інтелектуальної, професійної, етичної, моральної та ін. видів культури, у відновленні втраченого здоров’я, звільнення від фізичних та психічних вад виключна роль належить самовихованню.

11. Керівник колективу – це:

- a. професійний фахівець
- b. людина, що розуміє проблеми галузі і має спеціальні знання з теорії управління
- c. людина, яка розбирається у психології поведінки людей в групі
- d. авторитетна, обізнана, компетентна людина
- e. людина, яка приймає рішення і саме вчасно його приймає, чітко визначаючи участь кожного у виконанні завдання

12. Як Ви гадаєте: „Чи обов’язково керівникові, прекрасному фахівцеві, бути ще й хорошою людиною?”.

13. Чи має сенс сучасна теорія управління, яка проголошує: найліпший керівник – це або генератор, або каталізатор ідей?

14. Рисами моральної культури посадової особи (керівника) повинні бути:

- a. моральне самопізнання
- b. спроможність визначити певну міру свободи і відповідальності кожного працівника
- c. самовдосконалення
- d. забезпечення довіри та підтримки збоку підлеглих через особисту участь, тобто залучення до планування, зберігаючи певною мірою традиції і звичний стиль роботи колективу, визначаючи професіоналізм та досягнення робітників у виконанні попередніх завдань, але й переконуючи у необхідності деяких змін

15. Як Ви гадаєте, який стиль керівництва повинен бути у посадової особи, яка розуміє, що, як не парадоксально, 20 % працівників колективу виконують 80 % усієї роботи?

II. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Дайте визначення термінам „мораль”, „моральність”, „моральна культура”. Як вони співвідносяться.
2. Від чого залежить рівень розвитку моральної культури?
3. Що Ви розумієте під „моральною культурою особистості”?
4. Які загальні критерії моральної культури особистості Ви можете перерахувати?
5. Які є особливості функціонування загальних критеріїв моральної культури особистості?
6. Структурні елементи моральної культури особистості: перелічіть та проаналізуйте.
7. Що таке моральна програма людини та як вона пов’язана з моральною культурою особистості?
8. Які бувають типи моральної культури особистості та чим вони визначаються?
9. Що означає поняття „формування особистості”?
10. Етапи формування особистості.
11. Чинники, які впливають на формування особистості?
12. Що таке соціалізація особистості: фази, етапи, стадії, агенти?
13. Що таке виховання та його значення у формуванні особистості?

14. Що таке моральне виховання та його головна особливість?
15. Що таке самовиховання і від чого залежить його ефективність?
16. Яке значення має самовиховання для розвитку особистості та її соціалізації?
17. У чому суть самовдосконалення особистості?
18. Що таке моральна культура посадової особи (керівника) та в чому її особливість?
19. Портрет сучасного керівника: його позитивні та негативні риси.
20. Що таке керівництво, стилі керівництва?
21. Які найважливіші риси має моральна культура посадової особи (керівника)?

Теми рефератів:

1. Моральна культура особистості: її рівень та критерії оцінювання.
2. Самовиховання як вища духовна практична здатність особистості до програмування і регулювання поведінки та діяльності.
3. Моральна культура посадової особи: позитивні та негативні прояви.
4. Керівник медичного колективу: морально-етичний портрет.

Література:

1. Апресян Р.Г. Природа морали // Философские науки. – 1991. - № 12. – С. 53-64.
2. Волков И.Г. Личность руководителя и стиль управления. – М., 1992.
3. Етика: Навч. посіб./ В.О. Лозовой, О.А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
4. Етика: Навч. посіб./ Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
5. Кравченко В.И. Харизматическая личность: многообразие понимания // Социс. – 2004. - № 4. – С. 134-137.
6. Лозовой В.А. Нравственная культура личности: содержание и пути формирования. Учебное пособие. – Харьков, 2001. – 44 с.
7. Лозовой В.А. Самовоспитание личности: философско-социологический анализ. – Харьков, 1991. – 207 с.
8. Малахов В. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
9. Психология управления: Учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 512 с.
10. Седова Н.Н. Морально-нравственные ориентации и социальная активность // Социс. – 2004. - № 8. – С. 88-94.
11. Старобинский Э.Е. Как управлять персоналом. – М., 1995.
12. Толерантность / Общ. ред. М.П. Мчедлова. – М.: Республика, 2004. – 416 с.
13. Этика: Учебник/ Под общей редакцией А.А. Гусейнова и Е.Л. Дубко. – М.: Гардарики, 2003. – 496 с.

Тема 14. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ЛІКАРЯ

Ключові слова: професійна етика, професійний обов'язок, морально-професійні норми, морально-професійний кодекс, моральна корпоративна культура, професійна медична мораль, медична етика, медична деонтологія, модель моральної медицини, авторитет лікаря, довіра пацієнта, професійна таємниця, лікарняна помилка, ятрогенія, імідж лікаря.

Актуальність теми. Від спеціалістів медичного профілю очікують не лише суто професійних знань, а й знань та навичок роботи з людьми, а особливо з пацієнтами. Це значно підвищує шанси молодій людині знайти роботу в умовах зростання конкурентної боротьби у сфері працевлаштування.

Загальна мета. Ознайомити студентів із сутністю професійної етики, а саме – з головними вимогами та правилами етики медичних працівників.

Конкретні цілі:

- засвоїти знання щодо етичних норм та правил;
- визначити місце цих знань у майбутній діяльності лікаря.

I. Теоретичні питання для розгляду на семінарському занятті:

1. Професійна етика: поняття, витоки, сенс та призначення.
2. Морально-професійні кодекси та їх функції. Види професійної етики.
3. Особливості професійної етики лікаря. Імідж сучасного лікаря.

1. Професійна етика: поняття, витоки, сенс та призначення

Виконуючи професійні обов'язки, людина виявляє свої ділові та моральні якості, впливає через них на інших. При цьому вона виявляє свою *професійну культуру*. Це поняття означає відповідність поведінки, говоріння, слухання, мовлення в професійній діяльності загальноприйнятим моральним нормам і принципам, а також вимогам, що ставляться до професії. Представниками таких професій є лікар, вчитель, суддя, священнослужитель. Вони повинні діяти відповідно до моральних принципів, бо об'єктом їхньої діяльності є людина. У цих професіях на основі загальних принципів моралі виробляються своєрідні кодекси честі, професійної поведінки, котрі поряд із загальнолюдськими правилами вбирають і весь, іноді драматичний, досвід даного виду людської діяльності.

Професійна мораль конкретизує загальнолюдські моральні цінності (норми, принципи, поняття) в конкретних професіях. Фахівець має не лише виявляти свої моральні якості, а й впливати через них на інших. Особливості професійної моралі вивчає *професійна етика*.

Професійною етикою називають кодекси поведінки, що забезпечують моральний характер тих взаємовідносин між людьми, які впливають з їхньої професійної діяльності. Це усвідомлення своєї моральної

відповідальності і готовності виконувати свій професійний обов'язок. Ці поняття перетинаються з іншими (близькими): *професійна честь, професійна гідність, професійна справедливість, професійний такт.*

З'ясувати походження професійної етики – це означає простежити взаємозв'язок моральних вимог з розподілом суспільної праці та виникненням професій. На ці питання свого часу звертали увагу Аристотель, Конт, Дюркгейм.

Виникнення перших професійно-етичних кодексів відноситься до періоду розподілу ремісницької праці в умовах становлення середньовічних цехів в XI-XII ст. Саме тоді вперше констатують наявність у цехових уставах низку моральних вимог по відношенню до професії, характеру праці, співучасникам по праці. Але деякі професії, що мають життєво важливе значення для всіх членів суспільства, виникли у давнину, і тому такі професійно-етичні кодекси, як «Клятва Гіппократа», моральні настанови жерців, які виконували судові функції, відомі набагато раніше.

2. Морально-професійні кодекси та їхні функції. Види професійної етики

Змістом професійної етики є кодекси поведінки, що пропонують певний тип моральних взаємовідносин між людьми та способи обґрунтування даних кодексів.

Кодекс професійної етики не є винаходом сьогодення. Більше 300 років тому був розроблений і дійшов (практично в незмінному вигляді) до наших днів кодекс самурая. Даний кодекс є зведенням етичних правил професійного воїна які регламентували його поведінку як у бою, так і у мирному житті.

Сьогодні прийнято виділяти професійну етику лікаря, педагога, журналіста, існують етичні кодекси у бізнесі, у військових, в сфері торгівлі, існують міжнародні етичні кодекси для працівників музеїв, об'єднання Червоного Хреста та в межах інших професійних об'єднань. Основне завдання розроблювачів етичних кодексів полягає в тому, щоб формулювати і впроваджувати у професійне середовище принципів і норм корпоративної етики, які спрямовані на розв'язання морально-етичних проблем та спірних ситуацій, запобігання зловживань у різних сферах професійної діяльності. У сучасний період в багатьох державах професійними співтовариствами прийняті різноманітні кодекси професійної етики. Дані кодекси своїми приписами доповнюють положення законодавчих актів, що регламентують діяльність лікарів, журналістів, юристів та ін.

Причини прийняття етичних кодексів наступні.

По-перше, діюче законодавство не може охопити своїм регулюванням всі нюанси їхньої професійної діяльності. Тому виникає необхідність в додатковому регулюванні професійної поведінки.

По-друге, оскільки правове регулювання має свої межі, законодавець прагне звести до мінімуму своє вторгнення в морально-етичну сферу суспільства, яка традиційно регламентується релігійними і моральними нормами, звичаями та традиціями. В зв'язку з цим прийняття етичного кодексу слід розглядати як результат упорядкування суспільних відносин усередині громадянського суспільства силами цього суспільства.

По-третє, представники деяких професій (лікар, суддя та ін..) в силу свого правового статусу мають достатньо широкий простір суб'єктивного розсуду. Свобода їхній дій (які можуть бути не тільки соціально-корисними, але і суспільно-шкідливими) дуже часто обмежена правовими приписами і особистою совістю. Але совість поняття неконкретне і найчастіше дуже суб'єктивне. У зв'язку з цим завдання етичних кодексів і полягає в тім, щоб привести часом протилежні уявлення членів професійного співтовариства про добро і зло до загального соціально-корисного знаменника.

Етичний кодекс містить такі формально-визначені моральні правила, при порушенні яких виникають несприятливі юридичні наслідки.

Кожному виду людської діяльності (наукової, педагогічної, юридичної, лікарської, художньої та ін.) відповідають певні види професійної етики.

Види професійної етики – це ті специфічні особливості професійної діяльності, що спрямовані безпосередньо на людину в тих чи інших умовах її життя і діяльності в суспільстві. Для кожної професії особливого значення набувають ті чи інші професійні моральні норми.

Основними видами професійної етики є: лікарська етика, педагогічна етика, етика вченого, актора, художника, підприємця, військового, спортсмена тощо. Кожний вид професійної діяльності визначається своєрідністю професійної діяльності, має свої специфічні вимоги у сфері моралі.

Так, наприклад, етика вченого передбачає, в першу чергу такі моральні якості, як наукову сумлінність, особисту чесність, шановне ставлення до протилежних точок зору своїх колег. Судова етика потребує чесності, справедливості, відвертості, гуманізму (навіть до підсудного при його провині), вірності закону. Професійна етика в умовах військової служби потребує чіткого виконання службового обов'язку, мужності, дисциплінованості, відданість батьківщині.

3. Особливості професійної етики лікаря. Імідж сучасного лікаря

Своєрідність професійної етики лікаря полягає в тому, що в ній всі норми, принципи і оцінки орієнтовані на здоров'я людини, його покращання та збереження. Ці норми спочатку були закріплені в клятві Гіппократа, яка стала відправною точкою для створення інших професійно-моральних медичних кодексів. Всесвітня медична асоціація, яка виникла 1947 р., розпочала свою діяльність з прийняття «Женевської декларації» – сучасного варіанта клятви Гіппократа. «Женевська декларація» стала морально етичною гарантією незалежності медичної професії від політичних режимів та ідеологічного диктату.

В професійній етиці лікаря вихідним слід вважати *принцип гуманізму*, який розглядає людину як найвищу цінність. Ідея гуманності закладена вже у «золотому правилі моральності»: стався по відношенню до інших так, як би ти хотів, щоб вони ставилися по відношенню до тебе. Гіппократівський кодекс професійної моралі уявляє собою систему принципів людинолюбства у концентрованому вигляді. До виявлень гуманізму етики Гіппократа слід віднести заповіді про *лікарську таємницю* та *безумовній цінності* будь-якого *людського життя*.

Зміст принципу гуманізму в професійній етиці лікаря розкривається через етичне ставлення лікаря до пацієнта, до болі, страждань, до відкритості, незахищеності в умовах лікарювання внутрішнього світу, приватного життя пацієнта.

Значна роль у професійній етиці лікаря відводиться професійному обов'язку. В уявленні хворого зразковий лікар – це людина обов'язку, для якого надання допомоги не тільки посадовий обов'язок, але і справжнє моральне діяння.

У тісному взаємозв'язку з поняттям професійного обов'язку знаходиться поняття відповідальності. Відповідальність – це конкретна міра обов'язку. Виключно висока відповідальність – це висока ціна рішень лікарів. Предметом труда яких є життя та здоров'я людей. Почуття відповідальності плекає професіоналізм лікаря, це «гормон росту» самої особистості.

Ставлення лікаря до хворого потребують особливого такту, дотримання своєрідного етикету. Існують специфічні правила поведінки медичних працівників, в яких значну роль відіграють прямі заборони – що і як недозволено робити медичним працівникам, і в першу чергу, лікарям.

Лікар виступає в значній мірі гарантом здоров'я. Ця місія потребує формування відповідного іміджу сімейного лікаря. На наш погляд, він включає такі елементи: відповідний зовнішній вигляд, уміння спілкуватися з людьми, прагнення націлити їх на необхідність збереження, зміцнення і реабілітації свого здоров'я. Кожний з цих елементів варто пояснити.

Зовнішній вигляд лікаря передбачає не тільки охайність, акуратність в одязі (що є безумовним), але насамперед він повинен випромінювати здоров'я. Навряд чи можна розраховувати на успіх і змусити людину боротися за своє здоров'я, якщо перед нею стоятиме немінна особа із задишкою, нездоровим кольором обличчя, яка до того ж палить і випиває. Не секрет, що сьогодні деякі лікарі мають такі пристрасть до цих шкідливих звичок.

Здавалося б, питання *спілкування* з хворим настільки зрозуміле, що не вимагає особливої розмови. Але трапляються інші приклади, що неприпустимі у практиці медицини. У США, наприклад, широко обговорюється той факт, що молоді лікарі вже не вміють оглядати хворого, і, залишившись без приладів і лабораторій, неспроможні надати йому допомогу. Апаратний характер сучасної діагностики спотворює психологічний клімат лікування: особистий контакт лікаря і пацієнта втрачає свою значимість. Відправним пунктом для цілеспрямованого діагностичного пошуку є бесіда, що дозволяє окреслити коло можливих причин захворювання. Манера і техніка бесіди мають допомогти лікарю отримати конструктивну інформацію від пацієнта. У випадку невизначених або неясних симптомів необхідне конкретне опитування до одержання повної картини. Подібна бесіда, можливо, і не дасть лікареві змоги поставити точний діагноз, але дозволить наблизитися до нього. Відверта співчутлива розмова справляє на пацієнта приємне враження, а отже й лікувальний вплив, переконуючи, що до його проблем ставляться з розумінням. У більшості випадків ретельно продумане і проведене опитування допомагає поставити діагноз. Саме тому майбутнього лікаря треба навчити дотриманню етичних норм у взаємовідносинах з хворим, показати важливість впливу на людину на різних стадіях захворювання і одужання.

Цільові навчаючі завдання:

1. Як Ви розумієте вислови В.Я. Данилевського: „Лікар стоїть поза партіями та політичними течіями” та Є. Ліка: „Лікар по суті стоїть поза часом”?

2. Лікарська етика – це:

a. наука про моральні цінності вчинків і поведінку лікаря у його професійній діяльності

b. наука про професійну мораль лікаря

c. лікарська деонтологія

d. сутність морального обов'язку лікаря

e. вчення про мораль усього медичного колективу

f. вираження істотних рис етики медичної професії

3. Як можна тлумачити думку видатного лікаря сучасності М. Семашко, який зазначив, що так звана лікарська етика включає в себе три групи питань: по-перше, відношення лікаря до хворого; по-друге, відношення лікаря до колективу (суспільства) та, по-третє, відношення лікарів між собою?

4. Професійна мораль лікаря – це:

a. область дії моральних відносин у сфері лікарняної діяльності

b. система норм та правил поведінки лікаря, які у спеціальній формі відображають соціальні функції медицини та регулюють відношення „лікар-хворий”, „лікар-лікар”, „лікар-суспільство”

c. розгляд поведінки лікаря у трьох вищезазначених напрямках

5. У першій половині ХУІІІ ст. лейденський лікар Г. Бургав проголосив педагогічну максиму: „Підготовка лікаря повинна вестися, перш за все, у ліжка хворого”. Чому це є аксіомою? Які моральні риси лікаря формуються під час цього у студента-медика?

6. В історії медичної етики у таких творах, як „Про лікаря”, „Настанови”, „Про благочинну поведінку” викладені основні принципи та норми лікарської діяльності, які не втратили свого значення на протязі багатьох століть. Автором цих творів був:

a. Гіппократ

b. Асклепія

c. Авіценна

d. Допишіть своє _____

7. Хірург, герой оповідання М. Амосова „Думки і серце”, говорить: ”У нас в клініці свій кодекс праці. Лікар працює стільки, скільки треба для хворого. Початок рівно у дев'ять, а кінець – коли буде зроблена уся робота”. А видатний харківський офтальмолог Л. Гіршман казав: „У мене немає останнього часу прийому, є тільки останній хворий”. Прокоментуйте ці фрагменти з точки зору лікарської етики.

ІІ. Навчальні завдання для самостійної роботи:

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Що таке професійна етика?

2. Які завдання виконує професійна етика?
3. Які існують види професійної етики?
4. У чому сутність морально-професійного кодексу, корпоративної культури та які соціальні функції вони виконують?
5. У чому гуманістична спрямованість професійної етики лікаря?
6. Назвіть та поясніть принципи професійної медичної моралі.
7. Чи є різниця між поняттями „медична етика” та „лікарська етика”?
8. Які історичні моделі моральної медицини Ви знаєте? Розкрийте їх.
9. У чому специфічні проблеми лікарської моралі?
10. Які основні положення „Міжнародного кодексу медичної етики” та які його функції?
11. Які існують етичні проблеми у відносинах лікар – пацієнт в сучасній моделі медицини?
12. З чого складається імідж сучасного лікаря?

Теми рефератів:

1. Умови виникнення й практичне призначення професійної етики.
2. Види професійної етики та їх гуманістична спрямованість.
3. Методологічний аналіз спеціальних понять медичної етики.
4. „Женевська декларація” та „Міжнародний кодекс медичної етики”: сутність, значення та функції.
5. Основні поняття та принципи лікарської етики.
6. Моральний імідж сучасного лікаря.

Література:

1. Васильченко О., Васильченко А. Філософська медична етика: спроба окреслення предмету // Філософська і соціологічна думка. – 1996. - № 1-2. – С. 224-244.
2. Грандо А.А. Врачебная этика и медицинская деонтология. – К., 1986.
3. Етика: Навч. посіб./ В.О. Лозовой, О.А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
4. Етика: Навч. посіб./ Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
5. Иванюшкин А.Я. Профессиональная этика в медицине. – М., 1990. – 224 с.
6. Федоренко Г.Ф. Профессиональная этика. – К.: Вища школа, 1983. – 215 с.